

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૧૨૭ કિંમત ૨-૦-૦

ગ્રંથનામ GSI ૬૧૬૧

વર્ગાંક ૬૧૫૭:૨

સ્વ. શરદ્દયંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત

બી ડી દી

અનુવાદક :

પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલ

બી એ. (Hons)

એન. એમ. ઠક્કરની કું.

બુક સેલર્સ : પબ્લિશર્સ

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨

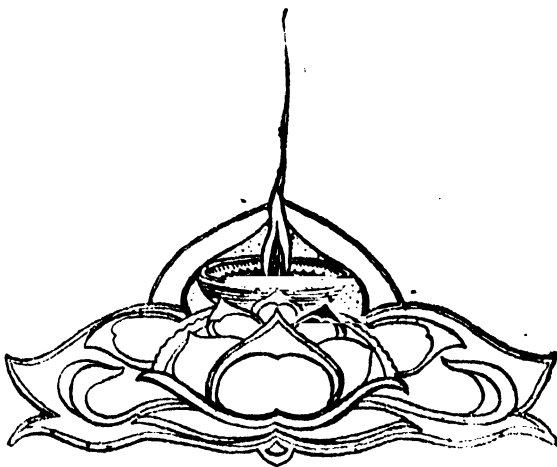
પ્રકાશક : નંદલાલ મોહનલાલ ઠક્કર
એન. એમ. ઠક્કરની કાં.
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૬૧૨૭
કિંમત રૂા. ૨-૦-૦

૧૯૪૬

મુદ્રક : ચતુરભાઈ શિનાભાઈ પટેલ
શ્રી. મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય, મામાની
હવેલી, શાક માર્કેટ, અમદાવાદ

મા રી બ હી હી હી
દ્વિગંગતા દેવકન્યા ને—
—પ્રવીણ

આ દુનિયામાં એક ખાસ પ્રકારના માણસ હોય છે જેની સરખામણી ધાસની તાપણી સાથે કરી શકાય. તેઓ ઝડપથી સળગી પણુ ઊઠે છે અને ઝડપથી ઓલવાઇ પણુ જાય છે. આવા લોકોનું ધ્યાન રાખવા હું મેંશા એક અવા માણસની જરૂર હોય છે જે તેમને માટે જરૂર પ્રમાણે ધાસ ઉમેર્યા કરે.

ગૃહસ્થ-કન્યાઓ કોડિયાં તૈયાર કરી તેમાં તેલ અને વાટ મૂકતી વખતે સાથે સાથે એક સળી પણુ મૂકે છે. જે વખતે દીપકની જ્યોત મોઝરો બાઝવાથી જાંખી થવા માંડે ત્યારે આ સળીની ખાસ જરૂર પડે છે, -વાટ સંકોરવા માટે જો એ ન હોય તો કોડિયામાં તેલ અને વાટ હોવા છતાં દીવો પ્રકાશ આપી ન શકે.

સુરેન્દ્રનાથની પ્રકૃતિ પણુ કંઈક આવા જ પ્રકારની હતી. તેનામાં બળ, બુદ્ધિ, વગેરે અધુરું હતું; છતાં તે કોઈપણ કામ એકલે હાથે પૂરું કરી ન શકતો, જેટલા ઉત્સાહથી એ શરૂઆતનું કામ કરી શકતો, તેટલી જ આગસથી બાકીનું કામ રાખડું મૂકી ચુપચાપ એસી રહી શકતો. આવે પ્રસંગે એકાદ એવા માણસની જરૂર પડતી જે તેને ફરી પ્રવૃત્ત કરી દે.

સુરેન્દ્રના પિતા દૂર પશ્ચિમમાં વકીલાત કરતા. બંગાલ સાથે તેમનો કોઈ ખાસ સંબંધ રહ્યો ન હતો. પિતાની સાથે રહીને જ સુરેન્દ્રે વીસ વરસની ઉંમરમાં એમ. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. આ પરીક્ષા પસાર કરવાનું કેટલુંક શ્રેય તેના પોતાના ગુણોને અને કેટલુંક શ્રેય તેની સાવકી માતા ગુણેને હતું. તેની આ સાવકી મા એટલી ચીવટથી તેની પાછળ પડી રહેતી કે કેટલીક વાર તેને પોતાને પણુ પોતાની સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના અસ્તિત્વની શંકા આવતી. સુરેન્દ્ર

નામનો કોઈ સ્વતંત્ર જીવાત્મા તો આ સંસારમાં કોઈ હોતા જ નહિ. આ સાવકી માની ધમ્મજા જ જાણે કે માનવ સ્વરૂપ ધારણ કરી સૂવું, બેસવું, વાંચવું, લખવું, પરીક્ષાઓ પાસ કર્યાં જવું વગેરે કામ કર્યાં કરતી. આ સાવકી મા પોતાના સંતાન પ્રત્યે ધણુંખરું ઉદાસીન રહેવા છતાં સુરેન્દ્રનું એટલું બધું ધ્યાન રાખતી કે જેની કોઈ વાત નહિ; એટલે સુધી કે સુરેન્દ્રની થૂંકવા જેવી સામાન્ય બાબત પણ તેના ખ્યાલ બહાર ન રહેતી. આ કર્તવ્યપરાયણ સ્ત્રીના શાસનમાં રહીને સુરેન્દ્ર આમ તો વાંચતો લખતો થયો, પરંતુ આત્મ-શ્રદ્ધા જેવું કંઈ કેળવી ન શક્યો. પોતે કોઈ પણ કાર્ય સર્વોગ્ર સુંદર અને સંપૂર્ણપણે કરી શકે એ વાત તેના માન્યાર્માં જ ન આવી શકતી. તેને ક્યારે કંઈ વસ્તુની જરૂર પડશે. ને ક્યારે શું કરવું પડશે તેનું ધ્યાન રાખવા પણ કોઈ માણસની જરૂર પડતી. ક્યારે ઊંઘ આવે છે કે ક્યારે બૂખ લાગી છે એની વ એને ગતાગમ ન હતી. સમજાણો થયો ત્યારથી આજ સુધીનાં પંદર વર્ષ તેણે આ ઓરમાન માના આશ્રયે કાઢ્યાં હતાં. આથી ઓરમાન માને એને માટે ઘણાં કામ કરવાં પડતાં. ચોવીસ કલાકમાં બાવીસ કલાક તિરસ્કાર, ઠપકા, ફરિયાદ, માર, મોં મચકોડવું ઇત્યાદિમાં જતા; એટલું જ નહિ પણ પરીક્ષાના એક વર્ષ પૂર્વથી જ તેને આખી રાત જાગતો રાખવા માટે તેને પોતાના નિદ્રાસુખનું પણ વિસર્જન કરવું પડતું. પોતાની શોકયતા દીકરા માટે આટલું કોણ કરે! મહોદ્દી ના લોકો પણ એકી અવાજે રાયગૃહિણી ની પ્રસંસા કરતાં થાકતા નહિ. મનપૂર્વક સુરેન્દ્રનો કાળજી રાખવામાં તેણે કદી ઉણપ રાખી નહોતી. પોતાના ઠપકા તિરસ્કારને પરિણામે જે કદી સુરેન્દ્રનાં આંખ મોં લાલ થઈ જતાં, તો રાયગૃહિણી તેને જવરનાં પૂરેપૂરાં ચિહ્ન સમજીને ત્રણ દિવસ માટે સાંજુ ચોખ્ખાની કાંજીથી વ્યવસ્થા કરી નાખતી. માનસિક ઉન્નતિ અને શિક્ષા-દીક્ષા માટે તેની દૃષ્ટિ અધિક તીવ્ર રહેતી. સુરેન્દ્રના શરીર પર ચોખ્ખાં કે આધુનિક ઢાળનાં વસ્ત્રો જોતાં જ તે નક્કી

સમજ લેતી કે સુરેન્દ્ર શોખીન થતો જાય છે, ને હવે ‘બાણ’ બનીને રહેવા માગે છે; અને તે જ વખતે એ ત્રણ અદવાડિયા માટે સુરેન્દ્રનાં કપડાં ઘોળીને આપવાની મનાઈ કરવામાં આવતી.

આમ સુરેન્દ્રના દિવસો વીતતા ગયા. આવા રનેહપૂર્ણ અને કાળજીમયી જીવનમાં પણ કોઈવાર એને મનમાં થતું કે આ જીવન જીવવા યોગ્ય નથી. કોઈવાર વળી એમ પણ થતું કે પ્રાયઃ સૌનું પ્રારંભ-જીવન આવી જ રીતે પસાર થતું હશે હશે. આમ છતાં ઘણી વાર તેની પાછળ પડતાં અને તેના મનઃકર્મમાં જાતજાતના ખ્યાલો ભરી જતાં.

એક એવા જ પ્રસંગે તેના એક મિત્રે તેને એવી સલાહ આપી કે તારા જેવો બુદ્ધિમાન છોકરો જે વિલાયત જાય તો ઘણીજ ઉન્નતિ સાધી શકે, અને સ્વદેશ પાછા ફર્યા પછી દેશવાસીઓનું ઘણું બધું પણ કરી શકે. આ વાત સુરેન્દ્રના મનઃકર્મમાં સારી પેઢે ઠસી ગઈ. વમડાના પંખી કરતાં પિંજરાનું પંખી પાંખો વધુ ફફડાવે છે. સુરેન્દ્રના મનઃચક્ષુ સામે એક સ્વચ્છંદ વાતાવરણ અને સ્વતંત્ર પ્રકાશભરી સૃષ્ટિ ખડી થવા લાગી. તેનો પરાધીન પ્રાણ ઉન્નત દશામાં પિંજરાના પંખીની જેમ ફફડવા લાગ્યો. તેણે પિતા પાસે જઈ કોઈ પણ ઉપાયે પોતાને વિલાયત મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવા વિનવ્યું. સાથે જ વિલાયત જવાથી પોતે કેટલો આગળ વધી શકશે તે પણ ઉમેર્યું પિતાએ જવાબ આપ્યો: “હું જોઈશ.” પરંતુ તેમની સાવકી માને આ વાત ન રુચિ. પિતા-પુત્રની વચ્ચે તે એક વંટોળની જેમ આવી ઊભી, અને એટલા જોરથી હસી કે એ બંને સ્તબ્ધ જ બની ગયા. તેણે કહ્યું: “તો પછી મને પણ સાથે જ વિલાયત મોકલવાની વ્યવસ્થા કરો; નહિ તો સુરેન્દ્રને સંભાળશે કોણ? જેને ક્યારે શું ખાવું કે ક્યારે શું પીવું તેનું પણ જાન નથી, તેને તમે વિલાયત મોકલવા તૈયાર થયા છો? સુરેન્દ્રને વિલાયત મોકલવો અને ધરના ઘોડાને વિલાયત મોકલવો, બંને સરખાં છે; અરે, ઘોડા કે બેલને પણ એટલી તો સમજ હોય છે કે ક્યારે બૂખ લાગે છે કે ક્યારે

ઊંઘ આવે છે. તમારો સુરેન્ તો એટલુંય નથી સમજતો.” આટલું કહેતા ફરીવાર તે જોરથી ખડખડાટ હસી.

ગૃહિણીને આટલું બધું હસતી જોઈને રાય મહાશય લજ્જિત થયા. સુરેન્દ્ર પણ સમજી ગયો કે આવી અપ્રતિહત યુક્તિ સામે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની દલીલ નહિ ચાલી શકે. વિલાયત જવાની તેની આશા પર પાણી ફરી વળ્યું. તેના મિત્રને પણ આ વાત સાંભળીને ઘણું દુઃખ થયું. વિલાયત જવાનો બીજો કોઈ માર્ગ તો તે ન સૂચવી શક્યો, પરંતુ એટલું કહ્યું કે “આવું પરાધીન જીવન જીવવા કરતાં બીજા માગી પેટ ભરવું વધારે સારું; અને વળી જોણે આટલા માન-પૂર્વક એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હોય તેને વળી પેટ ભરવા બાબતની ચિંતા શી?” સુરેન્દ્ર ઘેર આવી આ જ વાત વિચારતો રહ્યો. જેમ જેમ તે વધુ વિચારતો ગયો તેમ તેને મિત્રની વાતમાં રહેલા સત્યની વધુને વધુ પ્રતીતિ થતી ગઈ, આના કરતાં તો બીજા માગવી સારી. અર્ધા કંઈ વિલાયત નથી જઈ શકતાં છતાં અર્ધા જ કંઈ જીવન અને મૃત્યુની વચ્ચે આવી અર્ધ-દગ્ધ પરિસ્થિતિમાં તો નથી જીવતાં.

એક મધરાતે તે ધરથી નીકળી પડ્યો, અને કલકત્તાની ટિકિટ ખરીદી ખાડીમાં ચઢી જોડો. ટપાલમાં તેણે પિતા પર એક પત્ર નાખી દીધો. લખ્યું: “કેટલાક વખત માટે હું ઘર છોડી રહ્યો છું. કૃપા કરી મને શોધવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન ન કરશો. કારણ કે કદાચ હું મળી પણ જઈ, તો પણ મારી, ઘેર પાછા ફરવાની કોઈ સમ્ભાવના નથી.”

રાયમહાશયે ગૃહિણીને આ પત્ર બતાવી કહ્યું: “સુરેન્દ્ર હવે તો મોટો થયો છે; બણ્યો અણ્યો છે. હવે તો તેને પાંખ આવી છે. હવે ઊડવા ન માંડે તો ક્યારે ઊડે?”

આમ છતાં તેમણે શોધખોળ તો કરી જ; કલકત્તામાં તેમનાં જોટલાં પરિચિત હતાં ને સૌને તેમણે પત્રો લખ્યાં. પણ પરિણામ શૂન્ય આવ્યું. કયાંય સુરેન્દ્રનો પત્તો ન ખાધો.

કલકત્તાની ભરથક વસ્તીવાળા કોલાહલપૂર્ણ સડકો પર આવી સુરેન્દ્ર ગભરાવા લાગ્યો. ન તો અહીં તેને કોઈ ધમકાવનાર હતું કે ન તેની ઉપર દિનરાત શાસન ચલાવનાર કોઈ હતું. મોં પડી મથેલું હોય તે તરફ ધ્યાન આપવાની કોઈને પડી નહોતી કે અહીંના ઉદાસ કે ચિંતિત હોય તો તે તરફ લક્ષ આપવાની કોઈને કુરસદેય નહોતી. અહીં તો પોતે જ પોતાનું ધ્યાન રાખવું પડતું. અહીં બીજા પણ મળે છે, કોઈ દવા લાવનાર પણ મળી રહે છે અને રહેવા માટે ઠેકાણાની પણ વ્યવસ્થા થઈ રહે છે. પણ આ બધા માટે સ્વપ્રયત્ન જોઈએ. અહીં સ્વેચ્છાએ કોઈ આપણાં ખર્ચ અંતર પૂછવા નથી આવતું.

અહીં આવ્યા પછી તેને સૌથી પહેલો પાઠ એ મળ્યો કે અહીં દરેક કામમાં પોતાનો પ્રયત્ન આવશ્યક છે; જવું આવવું, ખાવું-પીવું, રહેવા-સૂવાની જમા શોધવી, સૌ કંઈ સ્વપ્રયત્ન માગી લે છે. નિદ્રા તથા જૂખમાં પણ કંઈ બેદ છે તે તેણે અહીં આવી અનુભવ્યું.

ઘર છોડ્યે ઘણા દિવસ થઈ ગયા. આખો દિવસ મહોદ્દે મહોદ્દે રખડવાથી તેનું શરીર તદ્દન લેલાઈ ગયું; સાથે લાવેલા રૂપિયા પણ ખૂટવા માંડ્યા. કપડાં વગેરે પણ મેલાં અને જીર્ણ થઈ ગયાં. રાત્રે પડી રહેવાના સ્થાનના પણ કંઈ ઠેકાણા ન રહ્યાં. સુરેન્દ્રની આંખોમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં. ઘેર પત્ર લખવાની ઇચ્છા થઈ આવતી પણ શરમતે લઈને તે એમ ન કરી શકતો; તેમણે જ્યારે તેની સાવકી માની સ્નેહ-કઠિન મુખમુદ્રા તેની નજર સામે આવતી ત્યારે તો ઘેર જવાની તેની ઇચ્છા કેવળ આકાશકુસુમવત્ બની જતી. એક દિવસ પોતે પણ એ ઘેર હતો એ વાતના ખ્યાલ માત્રથી તે ત્રાસી હોતો.

એક દિવસ તેણે પોતાના જેવા જ એક દરિદ્રીને પાસે બેઠેલા જોઈ પૂછ્યું; “બાઈ, તમે લોકો અહીં તમારું પેટ શી રીતે ભરો છો?” પેલો માણસ પણ એવકૂદ જ હતો—ન હોત તો સુરેન્દ્રની ઠેકડી જ ઉઠાવત. તેણે કહ્યું;

“નોકરી કરીને કમાઈ ખાઈ છું. કલકત્તામાં કર્યા રાજની મોટા છે?”

સુરેન્દ્રે પૂછ્યું: “મને કોઈ નોકરી અપાવી શકશો?” પેલાએ પૂછ્યું: “તમને કંઈ કામકાજ આવડે છે?” સુરેન્દ્રને કંઈ જ નહોતું આવડતું એટલે ચુપચાપ વિચારવા લાગ્યો.

“કોઈ સારા કુટુંબના લાગો છો?” સુરેન્દ્રે માત્ર માથું હલાવ્યું.

“તો બધા કેમ નહિ?”

“બધા છું.”

પેલા માણસે થોડો વિચાર કરી કહ્યું; “આ સામેના મોટા મકાનમાં જાઓ. તેમાં એક મોટા જમીનદર રહે છે. તેઓ તમારે કંઈને કંઈ વ્યવસ્થા કરી આપશે.” આમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

સુરેન્દ્ર દરવાજા સુધી પહોંચ્યો. થોડીવાર તો અટકીને ઊભો રહ્યો. પછી પાછો ફર્યો. ફરી એકવાર દરવાજા પાસે આવી વળા પાછો ફર્યો. તે દિવસે કંઈ ન થઈ શક્યું. બીજો દિવસ પણ એમ ગયો. બે દિવસમાં હિંમત એકઠી કરી. આખરે ત્રીજો દિવસે તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. સામે જ એક નોકર દેખાયો. તેણે પૂછ્યું;

“કેનું કામ છે?”

“હું—સાહેબને.....”

“સાહેબ ઘરમાં નથી.” સુરેન્દ્રના ચહેરા પર આનંદ ઊભરાઈ આવ્યો. જાણે એ કોઈ એક મોટી બલામાંથી માંડ છૂટ્યો નહોત્ય. સાહેબ ઘર નથી. નોકરીની વાત—હુઃબ વિપત્તી રામકહાણી કહેવામાંથી બચી ગયો. તેણે છુટકારાનો દમ મૂક્યો. બમણા ઉત્સાહથી

તે પાછો ફર્યો અને એક દુકાને જઈ પેટભરીને ખાધું. થોડીવાર પ્રસન્ન મહે તે આમ તેમ ફર્યો. મનમાં જ તે વિચારવા લાગ્યો કે કાલ હવે કેવી રીતે વાતચીત કરવી, કોઈ જાણી જણી ઠેકાણે પડી જવાય.

પણ બીજો દિવસે એ ઉત્સાહ ન રહ્યો. જેમ જેમ તે મકાનની નજીક આવતો ગયો તેમતેમ તેની પાછા જવાની ઈચ્છા પ્રબળ બનતી ગઈ દરવાજા સુધી પહોંચતાં તો તેનો અધોય ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. તેના પગ પાછા પડવા લાગ્યા. પોતે પોતાના જ કોષ સ્વાર્થને માટે અહીં આવ્યો છે એવું કંઈ તેને લાગતું જ ન હતું. કોષએ તેને પરાણે જ ધકેલી દીધે. હોય એવું તે અનુભવવા લાગ્યો. આમ દરવાજા પર જ ઊભા રહી ઉમેદવારી કરવાથી કંઈ વળશે નહિ એ વિચાર તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. પેશો નોકર તેની નજરે પડ્યો. તેણે કહ્યું; “ બાપુ સાહેબ ધરમાં જ છે. તમારે મળવું છે ને ? ”

“ હા. ”

“ ચાલો ત્યારે ”

હવે તો સુરેન્દ્ર સપડાયો. જમીનદાર સાહેબનું મકાન તો એક મોટા મહેલ જ હતો. રાયરચીલું બધું તદ્દન અંગ્રેજી હવ પ્રમાણે જોડવામાં આવ્યું હતું. ઓરડાઓની પરંપરા, આરસની પગથીઓ, દરેક ઓરડામાં ઝુમ્મરો અને તેમની ઉપર લાલ કપડાના મલેહ; દીવાલો પર મોટા મોટા અરીસા તેમજ કેટલાયે ચિત્રો અને ફોટોગ્રાફો લટકતા હતા. આ બધું સુરેન્દ્ર જોતો ગયો. આ અધો વૈભવ બીજા કોઈને અજાણવા માટે પૂરતો હતો. પરંતુ સુરેન્દ્રને માટે આ કંઈ નવું ન હતું. તેના પિતાનું ઘર પણ કંઈ ગરીબનું મૂંઝડું તો નહોતું જ. તેણે પણ આવા વૈભવ જોયો હતો. સુરેન્દ્રના મનમાં અત્યારે એક જ વિચાર ઘોળાયા કરતો હતો કે જે માણસને મળવા અને નોકરી માટે આજીજી કરવા તે જઈ રહ્યો હતો તે માણસ તેને કેવા પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછશે અને પોતે તેના જવાબમાં શું શું કહી શકશે.

તે કંઈ પણ નક્કી કરી શકે ત પહેલાં તો તે મકાન માલિક સામે આવી પહોંચ્યો. તેમણે સુરેન્દ્રને પૂછ્યું: “શું કામ છે?”

આજ ત્રણ દિવસથી સુરેન્દ્ર પણ એજ પ્રશ્નનો જવાબ વિચારી રહ્યો હતો. પણ આજ તે સૌ કંઈ બૂલી ગયો બોલ્યો: “હું...હું...” પ્રજ્ઞરાજ લાહિડી પૂર્વ ખંભાલના જમીનદાર હતા. તેમના માથાના થોડા વાળ પણ ઘોળા થવા માંડ્યા હતા, અને તે પણ અસમય નહોતા. તેમની ઉંમર વાળ પાકવા જેટલી થઈ ચૂકી હતી. મોટા માણસ એટલે સુરેન્દ્રની હાલત એમણે તરત પારખી લીધી. પૂછ્યું: “તમારે શું જોઈએ છે?”

“મારે...મારે...એકાદ...”

“શું?”

“નોકરી—”

પ્રજ્ઞાબાળુના મોં પર સ્મિત છવાયું; કહ્યું: “તમને કોણે કહ્યું કે હું તમને નોકરી આપી શકીશ?”

“રસ્તે મેં એક માણસને પૂછ્યું અને તેણે આપ વિશે...”

“બહુ સારું, તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું?”

“પશ્ચિમ પ્રાંતમાં.”

“ત્યાં તમારું કાણુ છે?” સુરેન્દ્રનાથે બધું કહ્યું.

“તમારા પિતા શું કરે છે?”

સંજોગોની વિષમતાએ સુરેન્દ્રને નવો પાઠ શીખવ્યો હતો. તેણે જરા અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું: “સામાન્ય નોકર છે.”

“પણ એટલામાં શું પૂરું થાય! કદાચ એટલેજ તમે પણ કંઈ કમાવા નીકળ્યા છો, ખરું ને?”

“હા, જી.”

“અહીં ક્યાં રહો છો?”

“કંઈ ઠેકાણું નહિ. આમનેમ અમે ત્યાં પડ્યો રહું છું!”

પ્રજ્ઞાબાળુને હયા આવી. સુરેન્દ્રને પાસે બેઝાડીને કહ્યું: તમે

હજુ સુધી બાળક જ રહ્યા હો. આવડી ઉમરમાં જ તમારે ઘર છોડવું પડ્યું, એ જાણી દુઃખ થાય છે. હું પોતે તો તમને કોઈ નાકરી નથી આપી શકતો, પરંતુ એટલું જરૂર કરી શકું કે તમારે માટે કોઈને કોઈ વ્યવસ્થા થઈ જાય.”

પરંતુ જ્યારે પ્રજાપાણુએ સુરેન્દ્રને માત્ર “સાઈ” કહી ચાલ્યો જતો જોયો ત્યારે એમણે તેને પાછો બોલાવી પૂછ્યું: “તમારે બીજું કંઈ નથી પૂછવું?”

“ના, જી.”

“બસ! આટલેથી તમારું કામ પતી ગયું?” તમારે માટે શી વ્યવસ્થા થશે, ક્યારે થશે વગેરે કંઈ જ જાણવા માગતા નથી?”

સુરેન્દ્ર અપ્રતિભ થઈ, પાછો આવી બેઠો. પ્રજાપાણુએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “હવે ક્યાં જશો?”

“કોઈ એક દુકાને.”

“જમશે પણ ત્યાંજ?”

“હા, જી રોજ ત્યાંજ જમું છું.”

“અભ્યાસ કેટલો કર્યો છે?”

“આ... થોડો થયો અભ્યાસ કર્યો છે.”

“મારા છોકરાને બણાવી શકશો?”

સુરેન્દ્રે ખુશ થઈ કહ્યું. “હા, જી બણાવી શકાશ.”

પ્રજાપાણુ ફરી હસી પડ્યા. તેમને લાગ્યું કે દુઃખ અને દરિદ્રતાને લાંબને આ માણસનું મગજ ઠેકાણે રહ્યું નથી. કોને બણાવવાનું છે, શું બણાવવાનું છે વગેરે કંઈ પણ જાણ્યા વિના આ રીતે ખુશ થવું એ ઘેઝઘાની જ નિશાની નહિ તો બીજું શું હોઈ શકે? તેમણે પૂછ્યું:

“અને કદાચ એ કહે કે હું બી. એ. માં બણું છું, તો તમે તેને શી રીતે બણાવી શકશો?”

સુરેન્દ્રે કંઈક ગંભીર બની, ક્ષણભર વિચાર કરી કહ્યું: “હું ધારું છું કે હું ભણાવી શકીશ.”

આ પછી વ્રજબાણુ કંઈ ન બોલ્યા. નોકરને બોલાવી કહ્યું: “બંદુ, આમને માટે રહેવાની વ્યવસ્થા કરો અને નહાવા-જમવાનો પ્રબંધ કરી આપો.” પછી સુરેન્દ્ર તરફ ફરી કહ્યું. “સાંજે હું તમને ફરી મળીશ. હમણાં તમે અહીં જ રહો. કોઈ નોકરીની વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં લગી અહીં જ નિરાતિ રહેજો.”

બપોરે જમતી વેળાએ એમણે મોટી પુત્રી માધવીને બોલાવી કહ્યું: “મેટા, આજે એક ગરીબ માણસને ઘરમાં આશ્રય આપ્યો છે.”

“કોણ છે એ બાપુજી?”

“એ એક ગરીબ છે, એ સિવાય તેને વિશે હું કંઈ નથી જાણુતો. થોડું ધણું બણેલો લાગે છે; કેમકે તારા મોટા ભાઈને બણાવવાનું પણ તેણે સ્વીકારી લીધું. જે બી. એ. ના વિદ્યાર્થીને બણાવવા જેટલી તૈયારી બતાવે તે કંઈ નહીં તે તારી નાની બહેનને તો જરૂર બણાવી શકે, મને લાગે છે કે આપણે તેને પ્રમીલાને બણાવવા માટે રોકી લઈએ.”

માધવીએ આ સાંભળે કંઈ વાંધો ન લીધો. સાંજે વ્રજબાણુએ સુરેન્દ્રને બોલાવી પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. બીજા જ દિવસથી પ્રમીલાએ સુરેન્દ્રનાથ પાસે બણવાનું શરૂ કર્યું.

પ્રમીલા સાતેક વર્ષની હશે. તે વાંચનમાળાનો અભ્યાસ કરતી હતી. મોટી બહેન પાસેથી થોડુંક અંગ્રેજી પણ શીખી હતી. ચોપડી, સ્લેટ, પેન વગેરે લાવીને તે બણવા બેસી અર્ધ.

“Do not move” સુરેન્દ્રનાથે કહ્યું.

“Do not move એટલે હાથો નહિ.”

પ્રમીલા જોખવા લાગી. “Do not move હાથો નહિ.”

સુરેન્દ્રનાથે અન્યનમસ્ક દશામાં પ્રમીલાની સ્લેટપેન લઈ ઉપર

આંકડા લખવા માંડ્યા. એક પછી એક ‘પ્રોબ્લેમ સોલ્વ’ થતા ગયા. ધડિયાળમાં સાત, આઠ, નવ, એમ કલાકો વીતવા લાગ્યા. પ્રમીલા ધડીક આમ ફરી, અને ધડીક તેમ ફરી, પુસ્તકોના ચિત્રોવાળાં પાનાં ફેરવતી; ક્યારેક લેટી જતી. ક્યારેક ભૂલી જતી; ક્યારેક મોંમાં કંઈક ચૂસતી અને ક્યારેક દેડકાના કોઈક ચિત્ર પર શાહીના લપેડા કરતી મોખતી જતી હતી “Do not move હાથો નહિ.”

“મારતર સાહેબ, અંદર જાઉં?”

“જા.”

સવારનો સમય આમ નીકળી જતો, પણ અપોરનો કાર્યક્રમ કંઈક જુદાજ પ્રકારનો હતો. પ્રજાપાણુએ સુરેન્દ્રનાથને નોકરી માટે કેટલાક ગૃહસ્થો પર બલામણુપત્રો લખી આપ્યા હતા. સુરેન્દ્ર એ પત્રો મળવામાં ધાલી ઘેરથી નીકળી પડતો. ઠેકાણું શોધી કાઢી તેમના મકાનની સામે આવી બેઠો રહેતો. ત્યાં, મકાન કેટલું મોટું છે, તેને કેટલા દરવાજા અને ખારીઓ છે. બહારના ભાગમાં કેટલા ઝોરડા છે, મકાન બે માળનું છે કે ત્રણ માળનું, સામે વીજળીના દીવાનો ચાંબસો છે કે નહિ વગેરે જોતો અને અંધારું થતાં પહેલાં ઘેર પહોંચી જતો.

કલકત્તા આવ્યા પછી સુરેન્દ્રે કેટલાક પુસ્તકોની ખરીદી કરી હતી. કેટલાક પુસ્તકોને ઘેરથી પણ લાવ્યો હતો. આ પુસ્તકોને ગેસના પ્રકાશમાં વાંચ્યા કરતો. પ્રજાપાણુ કદીક તેને કામધંધા વિશે પૂછતા તો કાં તો એ મૂંગો બેસી રહેતો અને કાં તો કહેતો: “એ ગૃહસ્થોની મુલાકાત થઈ શકી નથી.”

વ્રજરાજાઆણુના પત્ની ગુજરી ગયાને ચારેક વર્ષ થયા હશે. વૃદ્ધાવસ્થાનું આ દુઃખ તેા વૃદ્ધો જ સમજી શકે. પણ એ વાત હમણાં આણુ પર મૂકાએ. તેમની લાડકી પુત્રી માધવીદેવી માત્રસોળ વર્ષની હિમરમાં જ વિધવા થવાથી વ્રજઆણુનું અધુરું લોહી સુકાઇ ગયું હતું. એમણે ધણાજ ઉત્સાહપૂર્વક ધામધૂમથી પુત્રીનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. પોતે ધનવાન એટલે છોકરો ધનવાન છે કે નહિ તે બાબત પર તેમણે લક્ષ ન આપ્યું. માત્ર, છોકરો ભણે છે એટલી વાતો જ ધ્યાનમાં લઈ તેમણે માધવીનું જીવન તેની સાથે જોડી દીધું.

માધવીના વિરાહ અગિયાર વર્ષની વયે થયા. ત્રણ વર્ષ તે સ્વામી ગૃહે રહી. ત્યાં તેણે સ્વામીનાં સ્નેહ, પ્રેમ, કાળજી વગેરે સંપાદન કર્યાં. પરંતુ યોગેન્દ્રનાથ વધુ ન જીવ્યા. માધવીની સૌ આશાઓ પર પાણી ફેરવી અને વ્રજરાજાઆણુના હૃદયને વીંધી તેમણે પરલોક-ગમન કર્યું. મરતી વેળાએ, બ્યારે માધવી આતશય કદપાંત કરવા લાગી ત્યારે એમણે અત્યંત મૃદુ સ્વરે કહ્યું: “માધવી મને સૌથી વધુ દુઃખ તને છોડી જવાનું થાય છે. હું મરી જાઉં તે કંઈ વિશેષ દુઃખની વાત નથી—પરંતુ તારે આજીવન કષ્ટ ભોગવવા પડશે એ વાત મને બ્યાકુળ કરી દે છે. હું તને જરાય સુખ આપી ન શક્યો.”

અને આ પછી યોગેન્દ્રનાથના શીર્ણ વૃક્ષસ્થળ પર આંસુઓની ધારાઓ વહી. માધવીએ તે લૂછતાં કહ્યું: “બ્યારે હું ફરી આપના ચરણકમળોમાં આવી પહોંચું ત્યારે...”

યોગેન્દ્રનાથે કહ્યું: “માધવી, જે જીવન તું મારા સુખ કાજે

સમર્પણ કરવાની હતી, તે હવે સર્વના સુખ કાળે સમર્પણ કરજે. ઉદાસ કે કષ્ટપૂર્ણ ચહેરો જુએ તો તેને ફરી પ્રકૃતિલત કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. બીજું શું કહું, માધવી—” અને એક નિશ્વાસ સાથે ફરી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. માધવીએ આંસુ લૂછી નાખ્યાં.

“ સન્માર્ગે રહેજે, માધવી ! તારાં પુણ્ય મને ફરી તારી સાથે મેળવી આપશે. ”

ત્યારથી માધવી ખિલકૂત ખદલાઈ ગઈ. મનમાં ક્રોધ, હિંસા, દ્વેષ વગેરે સર્વ સ્વામીની ચિંતાની ભરમ સાથે સદાને માટે મંઠાના પ્રવાહમાં વહેવડાવી દીધાં. જીવનમાં કેટકેટલી આશા-આકાંક્ષાઓ હોય છે? વિધવા થવાથી જ કંઈ તે નિહાય નથી થઈ જતી. માધવીને સ્વામીનું સ્મરણ થઈ આવતું. હવે જ્યારે સ્વામી જ નથી ત્યારે આ શા માટે? કોને માટે? શા માટે ક્રોધનો દ્વેષ કરવો? મૂળથીયે માધવીની પ્રકૃતિમાં આવી હીન વૃત્તિઓનો અભાવ હતો. ઊંચા ખાનદાનની પુત્રી માધવીએ દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, વગેરે કદી જાણતા નહોતાં.

તેના ઉદ્ધાનમાં ધણું કૂસો ખીલતાં. પહેલાં તે આ કૂસોની માળા ગૂંથી સ્વામીના કંઠમાં આરોપતી. પણ સ્વામીના ચાલ્યા જવાથી કંઈ તેણે એ કૂલ છોડને કપાવી ન નાખ્યા. હજુ પણ તેમાં પહેલાંની જેમજ કૂસો ખીલતાં. પણ હવે તે કરમાઈ જઈ જમીન પર ખરી પડતાં. હવે એ કુસોની માળા ગૂંથવા ન બેસતી, પણ બધાં એકઠાં કરી અંજલિ ભરી ભરી મરીઓને વહેંચી દેતી; જેમની પાસે નથી તેમને આપી દેતી. આમ કરવામાં ક્યાંય, જરાપણ કૃપણતા કે કચવાટ ન દેખાતાં.

જે દિવસે વ્રજનાથના પત્ની અવસાન પામ્યા તે દિવસથી આ કુંડુંબમાં વ્યવસ્થાનું નામ ન રહ્યું. સૌ પોતપોતાનું સંભાળી બેસી રહેતું; ક્રોધને ક્રોધની પડી ન હતી. બીજા શું કરે છે તેની ખબર

સુદ્ધાં રાખવાની કુરસદ કોષને ન હતી. સૌને માટે એક એક નોકર મુકરર થયેશો હતો; આ નોકરો પોતપોતાના માલિકનું કામ કરી બેસી રહેતા. રસોડામાં, મદારાબ રસોઇ બનાવતા અને કોઈ મોટા અન્નક્ષેત્રની જેમ સૌ પોતપોતાની થાળી લઇ બેસી જતાં. કોઇ પેટભરીને ખાતું, કોઇ બૂખું પણ રહેતું, આ બધાની ચિંતા કરનાર કોઈ જ નહોતું.

પણ જે દિનથી બાદરવાની ભરીભરી મંઝા જેવી માધવીએ પોતાનાં રૂપ, રસ, મમતા અને વાતસલ્ય સાથે આ ઘરમાં પથ મૂક્યો તે દિનથી જાણે આ કુટુંબમાં વસંત બેઠી. ઘરના સૌ કોઈની જીભ પર “મોટી બહેન” અને “માધવી” શબ્દ જ રમવા લાગ્યા.

ધરનું પાળેલું કૂતરું પણ જાંજો એક વાર “મોટી બહેન” નાં દર્શન કરી જતું. જાણે આટઆટલા માણસોની વચ્ચે તેને પણ એક સ્નેહસભર અને સર્વને આધાર રૂપ એવી વ્યક્તિ મળી છે. ઘરના માલિકંથી માંડીને નાયબ, યુમાસ્તા અને સામાન્ય દાસ-દાસી સુદ્ધાં મોટી બહેનની આજ્ઞા આદર સહિત પાળતાં. મોટી બહેન સૌનાં આધાર બની ગયાં હતાં. કારણ મમે તે હોય પણ સૌને જાંડે જાંડે દ્રઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે મોટી બહેન પોતાને માટે કોઈ એક વિશેષ પ્રકારનો લાવ ધરાવે છે.

સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ તો આપણે નથી જોયું; જોઈ શકીશું કે કેમ તે પણ એક સવાલ છે. એટલે એને વિશે કંઈ વધુ કહી ન શકાય. પરંતુ વ્રજબાણનું કુટુંબ એ કલ્પવૃક્ષની પ્રાપ્તિ કરવા ભાગ્યશાળી નિવડ્યું હતું એમ કહીએ, તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. એ કલ્પવૃક્ષ તળે જઈ તેઓ માત્ર હાથ લાંબાવતાં, અને મોં પર સ્મિત સાથે પાછા ફરતાં.

આવા પરિવારમાં આવી સુરેન્દ્રે જીવન જીવવાનો એક નવો જ માર્ગ નિહાળ્યો. તેણે જોયું કે બધા પોતાનો ભાર એક જ વ્યક્તિ પર

નાખી નિશ્ચિંત જીવન વ્યતિત કરતાં હતાં. તેણે પણ એમ કરવા માંડ્યું. છતાં તેની ધારણા બીજાઓ કરતાં કંઈક જુદા જ પ્રકારની હતી. તેનો ખ્યાલ કંઈક એવો હતો કે મોટી બહેન નામની કોઈ એક જીવતી જન્મતી વસ્તુ છે એ સૌની દેખરેખ રાખે છે, સૌનું કહ્યું સાંભળે છે, સહુનાં નખરાં નભાવી લે છે—અને જેને જે ચીજની જરૂર પડે છે, તે તેને તે મળી રહે છે.

કલકત્તાના રાજમાર્ગો પર રખડીરઝળા પોતાને માટે પોતે જ ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા તેણે અનુભવી હતી; પણ અહીં આવ્યા બાદ એ વાતની એને બિલકુલ વિસ્મૃતિ જ થઈ ગઈ કે જીવનમાં તેણે પણ કદી પોતાને માટે પોતે જ કાળજી લીધેલી; એટલું જ નહિ પણ હજુ ભવિષ્યમાં કદી એવો પ્રસંગ આવશે એવી કલ્પના પણ તેના વિચાર પ્રદેશની મર્યાદા બહાર હતી.

પહેરણ, ધોતિયું, જોડા, છત્રી. જે કંઈ જોઈતું તે તરત હાજર થતું. રૂમાલ જેવી વસ્તુ પણ કોઈ કાળજીપૂર્વક સફાઈપંધ ધરી કરી મૂકી જતું. પહેલાં પહેલાં તે તેને કુત્હલ થતું અને તે પૂછતો: “આ બધું ક્યાંથી આવે છે?”

જવાબ મળતો : “મોટી બહેને મોકલ્યું છે.” હવે તો તે સરખા ગોઠવાઈને આવેલી નાસ્તાની રકાખી જોઈને પણ તેમાં મોટી બહેનના કાળજીબરો હસ્તનો સ્પર્શ અનુભવી શકતો.

અચિત કરતાં કરતાં એકવાર તેને કંપાસની જરૂર પડી. તેણે પ્રતીલાને કહ્યું.

“પ્રતીલા મોટી બહેન પાસેથી કમ્પાસ લઈ આવ તો !”

મોટી બહેનને કદી કંપાસની જરૂર પડી નહોતી, એટલે એમની પાસે કમ્પાસ ક્યાંથી હોય? પણ એમણે તરતજ બજારમાં માણુચ્છ દોડાવ્યો. સાંજે સુરેન્દ્ર ફરીને પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે ટેબલ પર માંગેલી વસ્તુ પડેલી જોઈ. બીજો દિવસે પ્રતીલાએ કહ્યું : “મારતર સાહેબ, આ મોટી બહેને મોકલ્યો છે.”

ક્યારેક ક્યારેક તો તે એવી વસ્તુ માગી એસતો કે મોટી બહેન પણ વિમાસણમાં પડી જતી. તેની માગેલી વસ્તુ લાવી આપવા માટે દરેક પ્રકારના યત્નો થતાં પણ કદીયે ‘નથી’ કે ‘નહિ બની શકે’ એવો જવાબ આપવામાં ન આવતો.

એકવાર કાંઈ ધૂન આવી અને તેણે પ્રતીક્ષાને કહ્યું: “જા, મોટી બહેન પાસેથી ચાર પાંચ જૂનાં કપડાં લઇ આવ. આ બિખારી-ઓને આપવાં છે.”

માધવીને જૂનાં નવાં કપડાં જુદા પાડવા જેટલો વખત ભાગ્યે જ મળતો. તેણે પોતાનાં પહેરવાનાં ચાર પાંચ લૂમડાં મોકલી આપ્યાં. ઉપલા માળાની બારીમાંથી તેણે જોયું કે આનંદથી વાતચીત કરતાં ચાર પાંચ મરીઓ જઇ રહ્યા હતા—તેમને કપડાં મળ્યાં હતાં.

સુરેન્દ્રના આવા નાના મોટા ઉપદ્રવો માધવીને રોજ સહેવા પડતા. પણ ધીમે ધીમે માધવી એનાથી પણ ટેવાઇ ગઇ. હવે તો તેને ખ્યાલ પણ ન આવતો કે ઘરમાં કોઇક નવું આવ્યું છે અને રોજના કાર્યવ્યવહારમાં કંઈને કંઈ નવું પ્રકરણ ઊભું કરે છે.

પણ કામ આટલેથી જ ન અટકતું. માધવીને આ નવા આગ-તુકતું ઠીક ઠીક ખ્યાન રાખવું પડતું સારી જેવી સાર-સંભાળ રાખવી પડતી. પોતાની જરૂરિયાતની ચીજો સુરેન્દ્ર પોતે જ માગી શેતો હોત તો તો માધવીનો અરજા ઉપરાંતનો પરિશ્રમ ઓછો થઇ જત. પણ સૌથી મોટી રુકેલી એ જ હતી કે તે કદી પોતાને માટે કંઈ માગતો જ નહીં. સુરેન્દ્રની આ અન્યમન્દક પ્રકૃતિ પહેલાં તો માધવીને ન સમજાઇ. રજવારની આ ઠંડી થઇ જતી, પણ પીવાનો ખ્યાલ ન રહેતો; નારતાની રકાખી હાથ અડકાયા વિના એમને એમ પડી રહેવી, તો કાંઈ વાર એ નારતો કૂતરાઓ સામે મૂકી ચાલ્યો જતો. ખાવા એસતો તો ખાવાનાયે ઠેકાણા ન હહેતા; થોડુંક આમ તેમ વેરાતું પણ ખરું. જણે કાંઈ પણ ચીજ માહે તેને રૂચિ રહી જ ન હતી.

નોકર ચાકર કહેતા: “માસ્તરનું તો માથું જ ઠેકાણે નથી. એને તે કોઈ વાતનું બાનેય છે ! આખો દિવસ હાથમાં ચોપડી લઈને વાંચ્યા કરે છે.”

કદીક ઘજબાણુ નોકરી વિશે પૂછપરછ કરતા. પણ સુરેન્દ્ર તેના આડાઅવળા જવાબો આપી વાત ઉડાવતો. માધવી પિતા પાસેથી આ વાત સાંભળતી. આ પરથી તેને એટલું સમજાઈ ચૂક્યું કે માસ્તર સાહેબે નોકરી માટે પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો, કે તેવો કોઈ પ્રયત્ન કરવાની તેમની ઇચ્છા પણ નથી. જે કંઈ મળ્યું છે તેમાં એમને પરમ સંતોષ છે.

સવારે દશ વાગતાં જ મોટી બહેન તરફથી નહાવા તથા જમવા માટે તાકીદ થતી. સરખું ન જવાઈ હોય તો મોટી બહેન તરફથી પ્રમીલા આવી આમ્રહ કરી જતી. પુસ્તક વાંચતા વાંચતા મોટી રાત થઈ જતી તો નોકર આવી ગેસની ચાવી બંધ કરી જતો. સુરેન્દ્ર કદી તેમ કરતાં અટકાવવા પ્રયત્ન કરતો તો જવાજ મળતો: “મોટી બહેનનો હુકમ છે.”

એક દિવસ માધવીએ હસતાં હસતાં પિતાને કહ્યું: “બાપુજી, જેવી આપણી પ્રમીલા છે તેવા જ એના માસ્તર છે.

“કેમ, બહેન?”

“બંને બાળક છે. ક્યારે ખાવું, ક્યારે સૂવું કે ક્યારે શું કરવું તેનું જેટલું જ્ઞાન પ્રમીલાને છે તેટલું જ તેના માસ્તરને છે. ફેટલીક વાર તો વખત—કવખત જોયા વિના જ એવી વસ્તુ માગી જોસે છે, સમજી માણસ કદીયે ન માગે.”

ઘજબાણુ વાતનો મર્મ સમજી ન શક્યા. તેમણે માધવીના મોં સામે જોયા કર્યું. માધવીએ હસતાં હસતાં જ પૂછ્યું: “ક્યારે કંઈ વસ્તુ મગાય તેનું પ્રમીલાને જ્ઞાન છે?”

“નહીં.”

“અને એવો કંઈ એ વિચાર કર્યો વિના વખત કવખત

ઉત્પાત મચાવે છે, ખરું ને ? ”

“હા, એવું કરે છે ખરી ! ”

“અસ તો. એના માસ્તર પણ એવા જ છે.”

વજ્રબાણ હસતાં હસતાં બોલ્યા: “ મને છોકરામાં કંઈક મિડ-પણ લાગે છે.”

“ માર્ડો નથી ! કોઇ મોટા માણસનો છાશરો લાગે છે.”

વજ્રબાણએ આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું: “ તે કેવી રીતે જાણ્યું ? ”

કેવી રીતે તે તો માધવી પણ જાણતી નહોતી. સુરેન્દ્ર પોતાનું એક પણ કામ જાતે કરી ન શકતો; હમેશાં બીજા પર આધાર રાખતો. કોઈ કરી આપે તો ઠીક નહિ તો કામ રહી પણ જાય. કાર્યની આ અશ્રમતાએ તેને માધવી સામે ખુલ્લો પાડી દીધો. તેનું આવું વર્તન તેના પૂર્વાભ્યાસને લખને જ થતું હતું એ દેખાઇ આવતું હતું. સુરેન્દ્ર માટે આવો અભિપ્રાય બાંધવા માટે માધવી પાસે આ કારણ પૂરતું હતું. ખાસ કરીને સુરેન્દ્રના ખાવાપીવાના ઢંગ તેને આશ્ચર્ય પમાડતા. બાણમાં પીરસાયેલી વસ્તુ ગમે તેટલી સ્વાદિષ્ટ કે સારી હોય તો પણ તે તરફ તેનું ધ્યાન આકર્ષાતું નહીં; કોઈ પણ ચીજ તેણે કદી પેટભરીને તૃપ્તિપૂર્વક—ખાધી હોય એવું ન બનતું; તેને કોઈ ચીજ માટે જાણે રુચિ જ ન હતી. કોઈ ખાવા આપે તો ખાઇ લે અને ન આપે તો ચલાવી લે. તેના આ વૃદ્ધોચિત વૈરાગ્ય, બાલોચિત સરલતા અને ઉદાસીનતાભરી ઉપેક્ષાવૃત્તિ માધવીને અત્યંત રહસ્યભર્યા લાગતાં. અને આથીજ આ અજાણ્યા માસ્તર પ્રત્યે તેના હૃદયમાં અનાયાસ એક અજ્ઞાત કરુણાપ્રવાહ વહેતો થયો હતો. શરમને લીધે તે આમ ઉદાસીન રહેતો હતો એવું પણ ન હતું. તેને કોઈ ઈચ્છા જ ન થતી. પણ જ્યારે કોઈ આવશ્યકતા ઊભી થતી ત્યારે તે વખત કવખતનો વિચાર કરવા જરાય ન અટકતો—તરત જ તેનું નિવેદન મોટી બહેન સુધી પહોંચી જતું. માધવી હસતી; તેને હતું, આ માણસ તદ્દન બાળક જેવો સરળ છે.

મુનૌરમા માધવીની સખી હતી. ઘણા દિવસથી માધવીએ તેને પત્ર લખ્યો ન હતો. જવાબ ન મળવાથી તે પણ ચીઠાઈ હતી. અપોર પછી વખત કાઢી માધવી તેને પત્ર લખવા બેઠી. તે જ વખતે પ્રમીલાએ આવી બૂમ મારી: “મોટી જહેન!” માધવીએ માથું ઊંચું કરી પૂછ્યું: “શું છે?”

“માસ્તર સાહેબના ચશ્મા ક્યાંક ખોવાઈ ગયા છે. ચશ્મા આપો.”

માધવી હસી પડી. “જ તારા માસ્તર સાહેબને કહે કે મારી પાસે કંઈ ચશ્માની દુકાન નથી. “પ્રમીલા દોડતી પાછી ફરી. માધવીએ પાછી બોલાવી પૂછ્યું: “ક્યાં ચાલી?”

“માસ્તર સાહેબને કહેવા.”

“રહેવા દે. જઈને આપણા ગુમાસ્તાને બોલાવી લાવ.” પ્રમીલાજઈ ગુમાસ્તાને બોલાવી લાવી. માધવીએ તેને કહ્યું: “માસ્તર સાહેબના ચશ્મા ખોવાઈ ગયા છે. તેમને માટે સારા ચશ્મા લાવી આપો. ગુમાસ્તાના જવા બાદ તેણે પત્ર આગળ લખવા માંડ્યો. છેલ્લે ઉમેર્યું:

“પ્રમીલા માટે પિતાજીએ એક શિક્ષક રોક્યા છે. તેને માણસ પણ મણી શકાય અને બાળક પણ મણી શકાય એમ છે. આ પહેલાં કદી તેણે ઘરની બહાર પગ મૂક્યો હોય એમ લાગતું નથી. સંસાર-વ્યવહારની રીતભાતનું તેને જરાયે જ્ઞાન નથી. આખો વખત તેનું ધ્યાન રાખવું પડે છે. ઘણાખરો વખત તો એની પાછળ જ જાય છે. તને પત્ર લખવા વખત ક્યાંથી કાઢું? થોડા દિવસોમાં તું અહીં

આવવાની હોય તો હું તને આ અકર્મણ્ય માણસના દર્શન કરાવીશ. આવો આળસુ અને અન્યમનસ્ક જીવ કદાચ તે તારા જીવનભરમાં નહીં જોયો હોય. ખાવા આપો તો ખાય ને નહીં તો નિરાંતે ઉપવાસ ખેંચી કાઢે એવો છે. દિવસ આખામાં એને એ ખ્યાલ પણ ભાગ્યે જ આવતો હશે કે પોતે જમ્યો છે કે નહીં. એક દિવસ પણ તે પોતાનું કામ જાતે સંભાળી શકે તેમ નથી. મને તો વિચાર આવે છે, કે આવા માણસ ધરમાંથી બહાર નીકળતા જ શા માટે હશે? ભાંજવા મુજબ એનાં માંસપ છે. પણ લાત્રે છે કે એમનાં હૃદય પથ્થરનાં બનેલાં હોવાં જોઈએ. એમની જગાએ હું હોત તો ભાગ્યે જ તેને આંખોથી અળગો થવા દેત. ”

મનોરમાએ ઉપહાસપૂર્ણ ઉત્તર પાઠવ્યો :

“તારા પત્રથી બીજા સમાચારો સાથે એ પણ જાણવા મળ્યું કે તે ઘેર એક વાંદરું પાળ્યું છે, અને તું એની સીતાદેવા બની છે. છતાં મારી સલાહ માને તો સાવચેત રહેજે; વગેરે. મનોરમા. ”

પત્ર વાંચી માધવીના મુખે કિંચિત્ રક્તવર્ણ ધાણુ કર્યો તેણે જવાબમાં લખ્યું : “તું તો મોં બળી છે તને એટલું બ લાન નથી કે કોની સાથે કેવા પ્રકારની મસ્કરી થઈ શકે. ”

માધવીએ પ્રતીલાને પૂછ્યું : “તારા માસ્તર સાહેબને ચશ્મા હાવે છે ? ”

“હા. ”

“તે કેવી રીતે જાણ્યું ? ”

“માસ્તર સાહેબ એ ચશ્મા ચઢાવી લહેરથી વાંચે છે એટલે. ”

“એમણે પોતે કંઈ કહ્યું ? ” માધવીએ પૂછ્યું.

“ના, કંઈએ નહીં. ”

“કંઈ એ નહીં ? સારા, ખરાબ, કંઈ જ નહીં ? ”

“ ના, કંઈ જ નહીં. ”

માધવીનું નિત્ય પ્રકૃષ્ઠિત રહેતું વદન ક્ષણભર અપ્રતિભ ચપ્પ મચ્છું. બીજી જ ક્ષણે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ તારા ભાસ્તર સાહેબને કહેજે કે વળી પાછા ચશ્મા ખોઈ ન નાખે. ”

“ ઠીક, કહી દઈશ. ”

“ અરે, માંડી ! એવું તે કહેવાતું હશે ! કેવું ખરાબ લાગે ! ”

“ તો કંઈ જ ન કરું ? ”

એક દિવસ માધવીએ પોતાના ભાઈ શિવચંદ્રને પૂછ્યું : “ ભાઈ, આ પ્રમીલાના ભાસ્તર રાત દિવસ શું વાંચ્યા કરે છે ? કંઈ જાણે છે ? ”

શિવચંદ્ર બી. એ. માં અભ્યાસ કરતો હતો. તેની નજરમાં પ્રમીલાના શિક્ષક જેવા ક્ષુદ્ર જીવની કોઈ મજા ન હતી. ઉપેક્ષાભર્યા સ્વરે તેણે કહ્યું : “ હશે કંઈ, નાટક કે નોવેલ ! બીજું શું હોય ? ”

પણ માધવીને ખબર એ વાત ન ગતરી.

તેણે છાનામાના પ્રમીલા પાસે સુરેન્દ્રનું એક પુસ્તક મંગાવી ભાઈના હાથમાં મૂક્યું. પૂછ્યું : “ આ તો નાટક કે નોવેલ જેવું નથી લાગતું, ભાઈ ! ”

શિવચંદ્ર પુસ્તકનાં બધાં પાનાં ફેરવી ગયો, પણ કંઈ અમ ન પડી. માત્ર એટલું સમજાયું કે પોતે તેમાંના એક અક્ષર પણ જાણતો ન હતો, અને એ કોઈ અણિત વિષયક પુસ્તક હતું. પણ બહેન સામે પોતાનું આ અગાધ પ્રુદ્ધ પડે એ તેને પરવડે એમ હતું નહિ, એટલે તેણે કહ્યું : “ આ તો અણિતનું એક સામાન્ય પુસ્તક છે. શાળાના નીચલા વર્ગોમાં ચાલે છે. ”

માધવીએ કંઈક દુઃખી થઈ પૂછ્યું : “ આ પુસ્તક ઊંચા વર્ગો માટે નથી ? કોલેજના કોઈ પાઠ્યક્રમમાં આ નથી ચાલતું ? ”

શુષ્કતાથી શિવચંદ્રે જવાબ આપ્યો : “ અહં ! કયાં નહીં ”

પણ તે દિવસથી શિવચંદ્ર સુરેન્દ્રની નજરે પણ ન પડી જવાય તેની કાળજી રાખવા લાગ્યો. તેના મનમાં બય પેસી ગયો કે રખેને એ કંઈ પૂછી બેસે, તો બધી પોલ પકડાઈ જાય; અને પિતાજીની આજ્ઞા ચર્તા પોતાને પણ પ્રમીલાની સાથે રોજ સવારે માસ્તર સાહેબ પાસે નોટ-પેન્સીલ લઈ બેસવું પડે :

કેટલાક દિવસ પછી માધવીએ પ્રજાપાણુને કહ્યું : “આપુજી, થોડા દિવસ હું કાશી જઈ આવું ?”

પ્રજાપાણુ વિચારમાં પડ્યા. “કેમ, બહેન ? તું કાશી જાય તો આ ધરુદ્ધ કેમ ચાલશે ?”

માધવીએ હસીને કહ્યું : “હું પાછી આવવાની છું, કેમ ! હંમેશ માટે થોડી જ ચાલી જાઉં છું ?”

મધવી તો હસતાં હસતાં બોલી ગઈ; પણ પિતાની આંખો ભરાઈ આવી. માધવીને તરત જ થયું કે પોતે કંઈક અનુચિત કહી બેઠી છે. વાત ફેરવવા તેણે કહ્યું : “થોડા દિવસ ફરવા પણ ન જાઉં ?”

“જવાની ના નથી કહેતો, બહેન ! પણ ફરમાન અહીં બધું જ અવ્યવસ્થિત થઈ જશે.”

“મારા વિના આ ધર નહીં ચાલે ?”

“ધર તો ચાલશે, બહેન ! પણ તેની દશા પ્રવાહનો દિશામાં ધસડાતા સૂકાનવિહોણા વહાણ જેવી થઈ પડશે.”

પણ માધવીને કાશી ગયા વિના છૂટકો જ ન હતો. ત્યાં તેની વિધવા નથુંદ પોતાના એક માત્ર દીકરા સાથે રહેતી હતી. એકવાર તેને મળવા ગયા વિના છૂટકો જ નહોતો.

જવાને દિવસે તેણે ફરકને બોલાવી ધરનાં કામ સોંપી દીધાં. વૃદ્ધ દાસીને પિતાજી, બાપ અને પ્રમીલાનું ખાસ ધ્યાન રાખવા

બલામણુ કરી. પણ માસ્તર સાહેબ વિશે તેણે કોઈ ને કશી જ બલામણુ ન કરી. તે બૂલી નહોતી અર્ધ-ધરાદાપૂર્વક જ નહોતું કહ્યું. માધવીને હમણાં તેના પર ગુસ્સો ચઢ્યો હતો. પોતે તેને માટે આટ-આટલું કરવા છતાં એ અકર્મીએ તે બદલ આભાર સૂચવતો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. માધવી આ સંસાર વ્યવહારથી અજાણ, અકર્મણ્ય અને ઉદાસીન માસ્તરને એક વાતની પ્રતીતિ કરાવવા માગતી હતી કે બહારમામ જતાં પોતાની ઝેરહાજરીમાં તેના શા હાલ થાય; અને આવી જરાક જેવી મગક કરી લેવામાં નુકશાન પણ શું થવાનું હતું? એ પણ જુએ તો ખરી કે પોતાની ઝેરહાજરીમાં આ “માસ્તરજી” કેવી રીતે દિવસો કાઢે છે! આમ વિચારીને જ તેણે જતી વખતે સુરેન્દ્ર વિશે કોઈને જરા સરખી પણ બલામણુ ન કરી.

સુરેન્દ્ર તો પોતાના પ્રોબ્લેમ “સોદવ” કરવામાં જ મશ્ગુલ હતો. પ્રમીલાએ કહ્યું : “અર્ધ કાલે રાત્રે મોટીજહેન કાશી ગયા.”

પણ આ શબ્દો તેના કાન સુધી ન પહોંચી શક્યા. તેણે એ વાત પર ધ્યાન ન આપ્યું. પણ ત્રણ દિવસ પછી તેણે જ્યેષ્ઠ કે દસ વાગી જવા છતાં કોઈ તેને જમવા માટે બોલાવવા આવતું નથી. કદી કદી તો એક કે એ પણ વાગી જતા. કપડાંની સ્વચ્છતાનું પણ કંઈ ઠેકાણું ન રહ્યું; નાસ્તાની રકાખી પણ અમેતેમ બરાબર આવતી; રાત્રે ગેસનો દીવો બોલાવવા પણ હવે કોઈ નહોતું આવતું. વાચવાની ધૂનમાં રાત્રે બપોળે ત્રણ ત્રણ વાગી જતાં. સવારે વહેલું ઉઠાતું નહોતું, ધણું જ મોડું થઈ જતું. આખો દિવસ અખો ભારી ભારી લાગ્યા કરતી અને શરીર પણ કંઈક સુરત રહ્યા કરતું. આ બધા ચિહ્નો પરથી તેણે એક સત્ય તારવી કાઢ્યું કે ધરની વ્યવસ્થામાં કંઈક પરિવર્તન થયું છે. માણસ જ્યારે ઝરખી અનુભવે છે ત્યારે જ તેને પંખો શોધવાની વૃત્તિ થાય છે.

સુરેન્દ્રે ચોપડીમાંથી માથું ઊંચું કરી પૂછ્યું : “ પ્રમીલા, મોટી બહેન હમણાં અહીં નથી ? ”

“ એ તો કાશી ગયા છે. ”

“ હાં, એ ખરૂં ! ”

એ દિવસ પછી તેણે અચાનક પ્રમીલાને પૂછ્યું : “ મોટી બહેન પાછા ક્યારે આવશે ? ”

“ એક મહિના પછી. ”

સુરેન્દ્રે ફરી ચોપડી વાંચવા માંડી. બીજા પાંચ સાત દિવસ નોકળી ગયા. હાથમાંની પેન્સીલ ચોપડી પર મૂકતાં તેણે પૂછ્યું :

“ પ્રમીલા, એક મહિનામાં હજી કેટલા દિવસ ખાડી છે ? ”

“ ઘણા બધા. ”

તેણે પેન્સીલ ઉપાડી. ચરમા ઉતારી તેના બંને કાંઠા સાફ કર્યા. શન્ય દષ્ટિએ ચોપડી સામે જોઈ રહ્યો.

બીજે દિવસે પૂછ્યું : “ પ્રમીલા, તું મોટી બહેનને કામળ નથી લખતી ? ”

“ લખું છું ને ? ”

“ એમને જલદી પાછા આવવા નથી લખ્યું ? ”

“ ના ”

સુરેન્દ્રે હળવેા નિશ્વાસ નાખ્યો. ધીરેથી બોલ્યો : “ હવે ખરૂં ! ”

પ્રમીલાએ કહ્યું : “ માસ્તર સાહેબ, મોટી બહેન આવી જાય તો કેવું સાફ ! નહીં ? ”

“ હા, ઘણું જ સાફ. ”

“ હું એમને લખું કે જલદી પાછા આવે ? ”

સુરેન્દ્રનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. કહ્યું : “ હા, જરૂર લખજે ! ”

“ તમે કહ્યું છે એમ પણ લખું ? ”

“ લખજો. ”

‘ લખજો ’ કહેવામાં તેણે જરાય સંકોચ ન અનુભવ્યો. તેને દુનિયાના રીતરિવાજનું જરાય બાન ન હતું. મોટી બહેનને જલદી પાછા આવવાનો આગ્રહ કરવો તેને ન શોભે; કોઈ સાંભળે તો પણ ખરાબ લાગે; પણ તેને એવો કંઈ ખ્યાલ પણ ન આવ્યો. જેના ન હોવાથી તેને સારી પેઠે હેરાન થવું પડતું; જેની ગેરહાજરીમાં પોતે કંઈ પણ કરી ન શકતો, તેને જલદી પાછા આવવાનો આગ્રહ કરવામાં તેણે કોઈ અસંમતતા ન અનુભવી.

આ સંસારમાં જે માણસમાં કુતૂહલવૃત્તિ ઓછી હોય છે, તે માણસ સામાન્ય જનસમાજથી જુદો જ તરી આવે છે. સામાન્ય લોકો સાથે તે સહેલાઈથી ભળી નથી શકતો. સામાન્ય લોકોની માન્યતા સાથે તેનો મેળ નથી ખાતો. મૂળથી જ સુરેન્દ્રના સ્વભાવમાં કુતૂહલવૃત્તિ ન હતી. પોતાને આવશ્યક લાગે તેટલું જાણી લેતો. એથી વિશેષ જાણવાની તેને ઈચ્છા પણ ન થતી ને તે માટે જોઈતો સમય પણ તેની પાસે ન હતો. આથી જ મોટી બહેનની આજ્ઞામાં પણ તે તદ્દન અજાણ રહેા. આ પરિવારમાં રહી તેણે આટલા દિવસ માળ્યા છતાં આ ત્રણે મહિના પોતાની બધી ચિંતા, બધો બાર મોટી બહેન પર છોડી પરમ સુખપૂર્વક વીતાવ્યા છતાં, તેના મનમાં એ જાણવાની જાણાસા ન ઉદ્ભવી કે આ મોટી બહેન કેવી છે, મોટી છે કે નાની છે, દેખાવમાં કેવી છે, સ્વભાવની કેવી છે; તે કંઈ જ નહોતો જાણતો; જાણવાની કદી ઈચ્છાએ ન થઈ, કે એવો વિચાર સરખાએ ન આવ્યો. તેને રથાને બીજો કોઈ હોત તો જરૂર આ બધી વિગતો જાણવાનો પ્રયત્ન કરત. બધાજ તેને મોટી બહેન કહેતા. એટલે એ પણ “ મોટી બહેન ” કહેતો. એ સૌને માટે મમતા ધરાવતાં અને દરેકની સંભાળ કાળજીપૂર્વક લેતાં; એટલે પોતાને માટે પણ મમતા અને કાળજી રખાતાં. એમની પાસે તો આખાએ

જાતને બંડાર ભરેલો પડ્યો હતો; જે કોઈ માનવું તેને મળી જતું; એટલે સુન્દરને પણ જોઈતું મળી જાય તેમાં કંઈ નવું કે આશ્ચર્ય જેવું ન જ હતું. વાદળનું કામ છે પાણી વરસાવવાનું; મોટી બહેનનું કામ છે, રનેહ વરસાવવાનું અને સૌની સારસંભાળ લેવાનું. વર્ષા સમયે જે કોઈ હાથ લંબાવે છે, તેને પાણી મળી જાય છે. મોટી બહેન સામે હાથ લંબાવનારને પણ તેવી જ રીતે અભીષ્ટ વસ્તુ મળી જાય છે. જાણે મોટીબહેન પણ વાદળની જેમ નિષ્પક્ષ, નિષ્કામ અને નિરપેક્ષ હતાં. લાંબા વિચાર અને મનન પછી સુન્દરનો મોટી બહેન વિશેનો ખ્યાલ કંઈક આવો હતો, અને હજી પણ એવો જ રહ્યો. મોટી બહેનના કાશીમન પછી મોટી બહેન વિશેના તેના એ ખ્યાલમાં એક વાત વધુ એ ઉમેરાઈ કે મોટી બહેન વિના પોતાને ક્ષણભર પણ નથી ચાલી શકતું.

ઘેર તે માત્ર પોતાના પિતાને તથા ઐરમાન માને જ જાણતો, પણ મોટી બહેન જેવું કોઈ સંબંધી તેના પરિચયમાં આવ્યું ન હતું. જ્યારથી તે આ નામ જાણતો થયો ત્યારથી પણ, એ નામ માત્રને જ પરિચય તેણે રાખ્યો હતો. એ નામ ધરાવનાર વ્યક્તિ કોણ છે, શું કરે છે, કેવી છે વગેરે વિશે જાણવાની તેને જરૂર લાગી ન હતી. માણસની તેને જરૂર ન હતી. તેને તો નામ સાથે જ કામ હતું—નામ જ તેને માટે સર્વસ્વ હતું.

લોકો પોતાના ઈષ્ટ દેવતાને કદી જોઈ શકતા નથી; છતાં તેની છબી કે મૂર્તિ રાખી, દુઃખ પડતાં તેની સામે પોતાનું હૃદય ખેલી દે છે; પગે પડી દયા યાચના કરે છે; આખોમાં પાણી ભરાઈ આવતાં તે લૂછીને પણ દેવતાના દર્શન માટે આ છબી કે મૂર્તિ તરફ જોયા કરે છે; તેની અસ્પૃશ્ય વાણી કેવળ એ એક અરકુટ વાતો ઉચ્ચારી અછટકી જાય છે. કંઈક આવી જ મનોદશામાં દુઃખથી ભેચેન અનેલા સુન્દરનાથના મુખમાંથી અરકુટ શબ્દો સરી પડ્યા : “મોટી બહેન !!”

સુરજ ઊઠવાને હજુ વાર હતી. પ્રમીલા દોડતી આવી સુરેન્દ્રને
મળે ખાત્રી પડી. બોલી: “માસ્તર સાહેબ ! ”

સુરેન્દ્રે ઊંધબધાં નેત્રો બોલી પૂછ્યું: “શું છે પ્રમીલા ?”

“મોટી બહેન આવી ગયાં.”

સુરેન્દ્ર બેઠો થઈ ગયો. પ્રમીલાનો હાથ પકડી બોલ્યો: “ચાલો,
મળી આવીએ.”

મોટી બહેનને મળવાની આ ઇચ્છા તેના મનમાં કેવી રીતે
ઉદ્ભવી એ કહેવું મુશ્કેલ છે; તેમજ રહી રહીને આટલે દિવસે
એ પ્રમીલાનો હાથ પકડી આંખો ચોળતો ધરના અંદરના ભાગમાં
મોટી બહેનને મળવા કેવી રીતે તૈયાર થયો તે પણ સમજવું અઘરું
છે. અંદર જઈ દાદર ચઢી બંને માધવીના ઓરડા સામે આવી ઊભાં
તેણે સાદ કયો: “મોટી બહેન !”

મોટી બહેન પોતાના કામમાં મશગુલ હતી. તેણે અન્યમનસ્ક
ભાવે જ પૂછ્યું: “શું છે, બહેન ?”

“આ માસ્તર સાહેબ.....”

આટલું બોલતા બોલતામાં તો બંનેએ અંદર પ્રવેશ કયો.
માધવી મબરાટમાં ઊભી થઈ ગઈ, અને લાંબો ધૂમટો તાણી એક
ખૂણામાં જઈ ઊભી. સુરેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો: “મોટી બહેન,
તમારી ગેરહાજરીમાં હું ખૂબ હેરાન—”

માધવીનું મુખ વજ્રથી ઢંકાએકું હોવા છતાં આ સાંભળતાં
તેને અંતઃકર્ષણ લાગ્યું. જાન કરડી મનમાં જ બોલી: “છિ: છિ: !”

“તમારા જવા પછી—”

માધવી મનમાં જ બબડી: “કેટલું શરમજનનમ!” પછી મૃદુ અવાજે બોલી: “પ્રમીલા, માસ્તર સાહેબને કહે કે બહાર જાય.”

પ્રમીલા ઉમરે નાની હો છતાં મોટી બહેનનું આવું વર્તન જોઈ એટલું તો સમજી મઠ કે આમ અહીં આવવામાં કંઈક અનુચિત થઈ ગયું છે, બોલી: “ચાલો. માસ્તર સાહેબ!”

થોડી વાર તો સુરેન્દ્ર હતજીદિ થઈ જીભો રહ્યો. પછી કહ્યું: “ચાલો.” તેને વધુ કંઈ બોલતા આવડતું નહોતું અને વધુ કંઈ બોલવાની તેને ઇચ્છા પણ નહોતી.

દિવસ આખો વાદળથી ઘેરાયેલા આકાશમાં અચાનક સૂર્ય પ્રકાશી જીઠતાં લોકોની નજર અનાયાસ તેની તરફ ખેંચાય છે; એ વખતે એ ખ્યાલ પણ નથી રહેતો કે સૂર્ય તરફ આમ જોવા રહેવાથી આંખ અંતઃક જાય. સુરેન્દ્રની બાબતોમાં પણ આવું જ બન્યું. મદિના સુધી વાદળધેરો આકાશ નીચે રહ્યા પછી પહેલવહેલા સૂર્યોદય થતાં જ કોઈ અદ્ભુત ઊત્સાહ સાથે સુરેન્દ્ર સૂર્યના દર્શન નીકળી પડ્યો. પણ તેના આવા પરિણામની અપેક્ષા તેણે નહોતી રાખી.

તે દિવસથી જ તેની બાબતમાં રખાતી દેખરેખમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું. માસ્તરનો નિર્દેશ કરી એકાદ વાર બિન્દુમાશીએ કંઈ મળક કરેલી; એટલે હવે માધવી પણ કંઈક શરમાવા લાગી. બીજી તરફ સુરેન્દ્ર પણ સંકોચ અનુભવતો થઈ ગયો હતો. મોટી બહેનનો અસીમ મજાતો ભંડાર તેને માટે સ-સીમ થતો લાગ્યો. બહેનની લાગણી અને માતાનો સ્નેહ-સ્પર્શ જાણે કે તેનાથી છેટે રહેતાં હોય એમ લાગવા માંડ્યું.

એક દિવસ તેણે પ્રમીલાને કહ્યું: “મોટી બહેન મારા પર ગુસ્સે થયાં છે?”

“હાસતો!”

“સા માટે ?”

“તે તમે તે દિવસે એવી રીતે એમના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા ?”

“નહોતું જવું જોઈતું ; ખરું ને ?”

“એમ તે કંઈ જવાતું હશે ? મોટી બહેનને તે દિવસે બહુ જ ખોટું લાગ્યું.”

સુરેન્દ્ર ચોપડી બંધ કરતાં બોલ્યો : “હા, એ ખરું ?” આ વાત પછી ફેટલાક દિવસ નીકળી ગયા. એક દિવસ બપોરે વાદળ ઘેરાઈ આવ્યાં અને સારો જેવો વરસાદ પડ્યો. એ દિવસથી મજરાબ-બાણુ ઘેર ન હતા—જમીનદારીને લગતા કામસર ગયા હતા. માધવીને ખાસ કંઈ કામકાજ ન હતું. પ્રમીલા ખૂબ તોફાન કરી રહી હતી. માધવીએ તેને કહ્યું : “પ્રમીલા, તારી ચોપડી લાવ તો ! જોઈ તો, ફેટલુંક બણી ?”

પ્રમીલા તો ગિચારી ઠંડી જ થઈ ગઈ. માધવીએ ફરી કહ્યું : “જા ? લઈ આવ ?”

“રાત્રે લાવીશ, મોટી બહેન ?”

“રાત્રે નહીં ; અત્યારે જ લાવ ?”

ન છૂટકે, ગભરાતા મને તે પુસ્તક લઈ આવી બોલી : “માસ્તર સાહેબ કંઈયે બણાવતા નથી. પોતે જ આખો વખત વાંચ્યા કરે છે.”

માધવીએ એને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. બહુ પૂછતાં તેને એટલું જણવા મળ્યું કે માસ્તર સાહેબે તેને કંઈ જ બણાવ્યું નહોતું ; એટલું જ નહીં પણ માસ્તર સાહેબને રોક્યા પહેલાં જ તેને જે કંઈ આવડતું હતું તે પણ છેલ્લા ત્રણચાર મહિનામાં બૂતી ગઈ હતી. માધવીએ ગુસ્સે થઈ મિન્દુને બોલાવી કહ્યું : “મિન્દુ, માસ્તર સાહેબને પૂછી આવ કે આટલા દિવસ એમણે પ્રમીલાને કેમ કંઈ પણ ન બણાવ્યું.”

મિન્દુ પૂછવા ગઈ ત્યારે માસ્તર સાહેબ એક ‘પ્રોબ્લેમ’ ને

‘સોફા’ કરવાની મનજમારી કરી રહ્યા હતા. બિન્દુએ પૂછ્યું:
 “માસ્તર સાહેબ મોટી બહેન પૂછાવે છે કે તમે પ્રમીલાને કેમ કંઈ
 ન બણાવ્યું?”

પણ માસ્તર સાહેબ કંઈ જ સાંભળવા ન પામ્યા. બિન્દુએ
 ફરી ધાટી પાઝો: “માસ્તર સાહેબ!”

“હં: કેમ?”

“મોટી બહેન પૂછાવે છે કે—”

“શું પુછાવે છે?”

“પ્રમીલાને કેમ કંઈ નથી બણાવ્યું?”

અન્યમનસ્ક બાવે તેણે ઉત્તર આપ્યો: “મને નથી જાણતું.”
 બિન્દુને થયું કે વાત કંઈ ખોટી નથી. તેણે જમને માધવીને આ
 વાત કરી. માધવીને વધુ ક્રોધ ચઢ્યો. નાંચે આવી દરવાજાની આડમાં
 ઊભી રહી. બિન્દુ દ્વારા પુછાવ્યું: “પ્રમીલાને કેમ કંઈ જ ન બણાવ્યું?”

જે ત્રણ વાર પૂછ્યા બાદ જવાબ મળ્યો: “હું નહીં
 બણાવી શકું.”

માધવીને થયું આ તે કંઈ જવાબ છે! બિન્દુએ પૂછ્યું: “તો
 પછી તમારે અહીં રહેવાનું પ્રયોજન શું?”

“ત્યારે ક્યાં જઈ?”

“તો પછી બણાવ્યું કેમ નહીં?”

સુરેન્દ્રને હવે-રહી રહીને પરિસ્થિતિનું જાન થયું. મોં ફેરવી
 પૂછ્યું: “શું કહે છે?”

બિન્દુએ પહેલાં જો કહ્યું હતું તે ફરી બોલી મઠ. સાંભળાને
 સુરેન્દ્રે કહ્યું: “પણ બણવા તો એ રોજ આવે છે, ને?”

“એ તો આવે છે, પણ તમે કંઈ બણાવો છો ખરા?”

“નહીં; અને વખત નથી રહેતો.”

“તો પછી આ ઘરમાં રહેવાનો અર્થ શો ?”

સુરેન્દ્રે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તે પણ એ જ વિચારવા લાગ્યો.

“તો હવે તમે એને નહીં ભણાવી શકો, ખરું ને ?”

“ના. મને ભણાવવું નથી ગમતું.”

માધવીએ અંદરથી કહ્યું: “વાર, મિન્દુ! એમને એટલું તો પૂછ કે તો પછી આટલા દિવસથી નકામા આ ઘરમાં શા માટે પડી રહ્યા છો ?” “મિન્દુએ કહ્યું. સાંભળતાં જ સુરેન્દ્રનું ગ્રોળેમનું ઘેન ઉતરી ગયું. દુઃખી થઈ કંઈક વિચારીને કહ્યું “એ ખરું! મારાથી મોટી બૂલ થઈ.”

“ચચ્ચાર મદિના લગી બૂલ જ થયા કરી ?”

“લાગે છે તો એવું જ ! પણ મને એ વિશે જરાય ખ્યાલ ન રહ્યો.”

બીજે દિવસે પ્રમીલા ભણવા ન આવી. સુરેન્દ્રે એ વાત પર ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું. ત્રીજે દિવસે પણ પ્રમીલા ન આવી અને એ દિવસ પણ એમ જ વીતી ગયો.

ચોથે દિવસે પણ પ્રમીલા ન દેખાઈ એટલે સુરેન્દ્રે નોકરને બોલાવી કહ્યું: “પ્રમીલાને બોલાવી લાવ.”

નોકર અંદર જઈ, પાછા આવી કહ્યું: “એ હવે તમારી પાસે નથી ભણવાની.”

“ત્યારે ? કોની પાસે ભણશે ?”

નોકરે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી જવાબ આપ્યો: “બીજા માસ્તર આવશે.”

એ વખતે નવેક વાગ્યા હશે. થોડો વખત વિચાર કરી સુરેન્દ્ર ભૂંજો થયો. ચરમા ઉતારી ડબ્બીમાં રાખી ટેબલ પર મૂકી દીધા. થોડીક ચોપડીઓ બમલમાં મારી અને ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું.

નોકરે પૂછ્યું: “માસ્તર સાહેબ, અત્યારે ક્યાં ચાલ્યા?”

“મોટી બહેનને કહી દેજે કે હું હવે જાઉં છું.”

“પાછા નહીં આવો?”

સુરેન્દ્રે કદાચ આ સવાલ ન સાંભળ્યો. જવાબ આપ્યા વિના જ નીકળી ગયો. બે વાગી ગયા. પણ સુરેન્દ્ર પાછો ન ફર્યો. નોકરે જઈ માધવીને ખબર આપી કે માસ્તર સાહેબ ચાલ્યા ગયા છે.

“ક્યાં ગયા?”

“એ તો જા રીતે ખબર પડે! નવ વાગ્યાના ગયા છે. જતી વખતે મને કહેતા ગયા છે કે મોટી બહેનને કહે જો કે હું ચાલ્યો ગયો છું.”

“તું શું બોલે છે! ખાધાપીધા વખર?” માધવી અત્યંત વ્યગ્ર થઈ જતે માસ્તર સાહેબના ઓરડામાં આવી. બધું જેમનું તેમ પડ્યું હતું. ટેબલ પર ડબ્બીમાં ચરમા પણ પડેલા હતા. માત્ર થોડાં પુસ્તકો નહોતાં દેખાતાં.

સાંજ થઈ; રાત પડી; પણ સુરેન્દ્ર પાછો ન ફર્યો. બીજે દિવસે માધવીએ બે નોકરોને બોલાવી કહ્યું: “માસ્તર સાહેબને શોધી કાઢો તો દસ દસ રૂપિયા ઈનામ આપીશ.”

ઈનામની લાલચે એમણે સારી જેવી દોડધામ કરી. સાંજે ઘેર પાછા આવી ખબર આપી: “ક્યાંય પત્તો ન પાડ્યો.”

રડતાં રડતાં પ્રમીલાએ પૂછ્યું: “મોટી બહેન, માસ્તર સાહેબ કેમ ચાલ્યા ગયા?”

માધવીએ ધમકાવી કહ્યું: “નીકળ અહીંથી. રડવું હોય તો બહાર જઈ ને રડ, જા!”

એક એક કરી દિવસ પસાર થવા લાગ્યા. માધવીની વ્યગ્રતા વધતી ગઈ. બિન્દુએ કહ્યું: “મોટી બહેન, એને મારે તે વળી આટલી શોધખોળ શી? કલકત્તા જેવા શહેરમાં બીજા કોઈ માસ્તર નહીં મળે?”

માધવીએ ગુસ્સે થઇ કહ્યું: “તને તે કંઈ બાન છે? સાથે પાઈએ લીધા વિના બિચારો ખાધાપીધા વખર નીકળી પડ્યો છે. એની શી વસે થતી હશે તેનોય કંઈ વિચાર આવે છે ખરો? ને કહે છે શોધખોળ શી!”

“તમે શી રીતે જાણ્યું કે એની પાસે પાઈએ નહીં હોય?”

“એ હું સારી પેઠે સમજી શકું છું. તને નહીં સમજાય.”

બિન્દુ ચુપ થઇ ગઇ. સાત દિવસ વીતી ગયા. માસ્તરના કંઈ સમાચાર ન મળ્યા, માધવીએ ખાવાપીવાનું ચે મૂકી દીધું.

ખાવા બેસતી કે નજર સામે જૂખ્યા તરસ્યા સુરેન્દ્રનું મુખ તરવા લામતું. જે માણસે ધરમાં કદી કોઈ ખાવાની ચીજ માગી નથી તે બહાર બીજા પાસે શું માગવાનો હતો. માધવીને ખાત્રી હતી કે સુરેન્દ્ર પાસે કંઈ ખરીદવા માટે પૈસો પણ નહોતો; તેમજ બીજા માગીને પેટ ભરવા જેટલું સાહસ પણ ન હતું. એટલે કાં તો કોઈ નાના બાળકની જેમ અસહાય બની કોઈ એટલા પર બેસી રડતો હશે ને કાં તો કોઈ ઝાડ નીચે પુસ્તકો પર માથું ઢાળી સૂઈ રહ્યો હશે,

મજાણીએ પાછા ફરતાં જ આ સમાચાર સાંભળ્યા. માધવીને મોઢે બધી હકીકત સાંભળી માત્ર એટલું જ કહ્યું: “આ ઠીક ન થયું, બહેન!”

માધવીની અંતરવ્યથા આંસુ બની વહેવા લાગી.

બીજી તરફ સુરેન્દ્ર કલકત્તાની શેરીઓમાં રઝળી રહ્યો હતો. ત્રણ દિવસ તો તેણે ખાધા વિના ખેંચી કાઢ્યા. નળનું પાણી વખર પૈસે મળી શકતું, એટલે જૂખ લામતી ત્યારે પેટ ભરીને પાણી પી લેતો.

એક દિવસ કોઇએ તેને કહ્યું કે કાલીઘાટ પર ખાવાનું મફત વહેંચાય છે. રખડી રઝળીને થાકેલો સુરેન્દ્ર ત્યાં નીકળી પડ્યો. એક તો રાત અંધારી અને તેમાં આકાશ વાદળોથી ઘેરાયેલું. ચોરગીના વળાંક પાસેથી પસાર થતાં તે એક ખાડી સાથે અથડાયો. ખાડીવાને

મહાપ્રયત્ને વેગ રોક્યો. સુરેન્દ્ર જીવથી જતો બચ્યો, પણ છાતીમાં અને પડખામાં સખત ધક્કા થઇ. બેહોશ થઈ તે જમીન પર ઢળી પડ્યો. પોલીસે તેને માડીમાં નાખી હોસ્પિટલમાં પહોંચાડ્યો. ચાર પાંચ દિવસ સુધી બેભાન રહ્યા પછી એક રાત્રે ધીમેથી આંખો ઉઘાડી બોલ્યો: “મોટી બહેન !”

એ રાત્રે મેડીકલ કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી ડ્યુટી પર હતો. સાંભળતાં જ તે પાસે આવી ઊભો. સુરેન્દ્રે પૂછ્યું: “મોટી બહેન આવ્યા છે ?”

“કાલે સવારે આવશે.” સુરેન્દ્રે આંખો મીંચી દીધી.

ખીજે દિવસે સવારે સુરેન્દ્રને પૂરું બાન આવી ગયું; પણ મોટી બહેન વિશે તેણે એક શબ્દ સરખો ન ઉચ્ચાર્યો. સખત તાવને લીધે દિવસ આખો તરફડ્યા પછી છેક મોડી સાંજે તેણે એક જણને પૂછ્યું:

“હું ઇન્સિપતાલમાં છું ?”

“હા.”

“કેમ ?”

“તમે માડી તળે આવી ગયા હતા.”

“આમાંથી બચીશ ખરો ?”

“જરૂર”

ખીજે દિવસે પેલા વિદ્યાર્થીએ એવી પૂછ્યું: “આપના કોઈ સર્મા-સંબંધી અહીં રહે છે ?”

“કોઈ જ નહીં.”

“ત્યારે તે દિવસે રાત્રે તમે ‘મોટી બહેન કહીને કાને બોલાવતા હતા ? એ અહીં રહે છે ?”

“રહે છે તો અહીં જ, પણ આવી નહીં શકે. મારા પિતા-જીને ખબર આપી શકશો ?”

“જરૂર આપી શકીશ.”

સુરેન્દ્રે તેના પિતાનું સરનામું આપ્યું. પેલા વિદ્યાર્થીએ તે જ દિવસે એમને કામળ લખી નાખ્યો. ત્યારબાદ મોટીબહેન વિશે જાણવા પૂછ્યું: “કાંઈ બહેનો અહીં આવવા માગતા હોય તો ખુશીથી આવી શકે છે. અમે એની વ્યવસ્થા કરી આપીશું. મોટીબહેનનું સરનામું મળે તો એમને પણ ખબર આપી શકાશે.”

થોડો વખત વિચાર કર્યા પછી સુરેન્દ્રે પ્રજાપ્રાણીનું સરનામું જણાવ્યું.

“હું પ્રજાપ્રાણીની નજીક જ રહું છું. તમારા ખબર હું એમને આજે જ પહોંચાડીશ. એમની ધચ્છા થાય તો એ પણ અહીં આવી શકશે.”

સુરેન્દ્ર મૌન રહ્યો. તે તો જાણતો જ હતો કે મોટીબહેન કંઈ અહીં સુધી આવે નહીં. સહાનુભૂતિથી પ્રેરાઈ પેલા વિદ્યાર્થીએ પ્રજાપ્રાણીને ખબર પહોંચાડી. પ્રજાપ્રાણી તો એ સાંભળી ચોંટી જ બિઠ્યા. પૂછ્યું: “અચ્છે તો ખરો ને?”

“જરૂર બચી જશે.”

અંદર જઈ માધવીને કહ્યું: “બહેન! આપણે ધાતું હતું તે જ સાચું હતું. સુરેન્દ્ર ગાડી તળે આવી ગયો છે ને અત્યારે હોસ્પિટલમાં છે.” માધવીનું આપું શરીર ધ્રુજ બિઠ્યું.

“એણે તને યાદ કરી, ‘મોટીબહેન’ કહીને બોલાવી હતી. એને મળવા આવશે ને??”

એ જ વખતે પાસેના ઓરડામાં પ્રમીલાએ તોફાન કરતાં કંઈકે પાડવાથી મોટો અવાજ થયો. માધવી એ તરફ દોડી ગઈ. ધણીવાર પાછી ફરી બોલી: “તમે જોઈ આવો, મારાથી નહીં આવી શકાય.”

પ્રજાપ્રાણી રહેજ દુઃખી થયા. સ્મિત કરતાં કહ્યું: “અરે! એ તો વગડાઉં પણ જોવો છે; એના ઉપર તે ચુસ્તો કરાય?”

માથાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. પ્રજાપ્રાણી એકલા સુરેન્દ્રને મળવા ગયા. સુરેન્દ્રની હાલત જોઈ એમને દુઃખ થયું. પૂછ્યું: “સુરે-

ન્દ્ર, તમારા માઆપને ખબર આપીએ તો કેમ ? ”

“ ખબર આપી છે. ”

“ તમે જરાય ચિંતા ન કરશો. હું બધી વ્યવસ્થા કરી આપીશ. ” પૈસાટકાનો વિચાર આવતાં કહ્યું: “ પણ તે કરતાં મને જ એમનું સરનામું આપી દોને ! એવો પ્રબંધ કરી નાખું કે એમને અહીં આવતાં બિલકુલ અમવડ ન પડે. ”

સુરેન્દ્ર આ વાતનો મર્મ સમજી ન શક્યો. તેણે કહ્યું: “ બાપાજી આવી જશે; એમાં અમવડ શી પડવાની છે ! ”

વ્રજબાણુએ ઘેર આવી માધવીને બધી વાત કરી.

તે દિવસથી વ્રજબાણુ રોજ સુરેન્દ્રને જોવા હોરપીટલ જવા લાગ્યા. તેમના હૃદયમાં સુરેન્દ્ર માટે એક પ્રકારની મમતા જાગી હતી. એક દિવસ પાછા ફરી કહ્યું: “ માધવી તારી વાત સાચી હતી. સુરેન્દ્ર એક મોટા ધનવાનનો પુત્ર છે. ”

માધવીએ આમહબર્થા સ્વરે પૂછ્યું: “ તમે શી રીતે જાણ્યું ? ”

“ તેના પિતા મર્ધ કાલે રાત્રે જ અહીં આવ્યા; મોટા વકીલ છે. ”

માધવી કંઈ ન બોલી. વ્રજબાણુએ કહ્યું: “ સુરેન્દ્ર ઘેરથી નાસી આવ્યો હતો. ”

“ શા માટે ? ”

“ આજે તેના પિતા સાથે વાતચીત થતાં તેમણે બધું કહ્યું: આ વર્ષે જ સુરેન્દ્ર એમ. એ. માં ધણા સારા માર્ક પાસ થયો. એને વિલાયત જવું હતું. પણ આ બાઈ રહ્યા તદ્દન અન્યમનસ્ક પ્રકૃતિના; એટલે તેના પિતા તેને વિલાયત સુધી મોકલવાનું સાહસ ન કરી શક્યા. આમ નારાજ થવાથી એ ઘરથી ચાલ્યો ગયો. સારો થતાં જ તેઓ એને ઘેર લઈ જશે. ”

નિશ્વાસ રોકી ઊભરાઈ આવતાં આંસુને માંડ માંડ ખાળી માધવી બોલી: “ એ ઠીક થયું. ”

મુરેન્દ્રને પોતાને ઘેર ગયે છ મહિના થઈ ગયા. આ દરમ્યાન માધવીએ એક જ વાર મનોરમાને પત્ર લખ્યો હતો; ફરી લખી શકી ન હતી.

દુર્ગા-પૂજના ઉત્સવમાં મનોરમા પિયર રહેવા આવી. તે તો આવીને માધવીની પાછળ જ પડી: “મારે તાઈ પેલું વાંદેં જોવું છે.”

માધવીએ હસીને કહ્યું: “મારી પાસે તે વળી વાંદેં કેવું!”

માધવીની હડપચી પકડી મનોરમાએ કહ્યું: “આટલામાં બૂલી પણ મઈ! પેલું તે ‘પાળ્યું’ હતું તે?”

“ક્યારે વળી?”

મનોરમા હસતાં હસતાં બોલી: “કેમ પેલું? તારા સિવાય જે બીજા કોઈને પણ જોળખતું નહોતું તે? યાદ આવે છે ને?”

માધવી તો પહેલેથી જ સમજી ગઈ હતી. તેના મુખ પરથી લાલી ઊડી ગઈ. જેમતેમ મન પર કાબૂ લાવી બોલી: “ઓ હો! પેલા માસ્તરની વાત! પણ એ તો એમની મેળે જ ચાલ્યા ગયા.”

“કેમ! તારા આવા સુંદર ચરણકમળનો આશ્રય ન ગમ્યો?”

માધવીએ મુખ ફેરવી લીધું—કંઈ જવાબ ન આપ્યો. મનોરમાએ પોતાને હાથે તેનું મુખ રોહ અને આદરપૂર્વક પોતાની તરફ ફેરવ્યું. તેના ઉદ્દેશ તો માત્ર મળક જ કરવાનો હતો, પણ તેણે જોયું કે માધવીની બંને આંખો સજળ બની ગઈ હતી. આશ્ચર્યથી તેણે પૂછ્યું: “માધવી! આ શું?”

માધવી પોતાના મનોભાવોને વધુ રોકી ન શકી. મોઢે પાલવ ઢાંકી તે એકદમ રડી પડી.

મનોરમાના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આવે વખતે શી વાત કરવી એ પણ તેને ન સૂઝ્યું, એટલે તેને રડવા દીધી. થોડીવાર રહી બળપૂર્વક માધવીના મુખ પરથી પાલવ ખસેડી દુઃખી અવાજે કહ્યું: “તું આવી કેવી બહેન! એક નજીવી મશ્કરી પણ ન થાય?”

માધવીએ આંસુ લૂછતાં કહ્યું: “તું બૂલી જાય છે કે હું વિધવા છું.” બંને સખીઓ રડી પડી; ઘણીવાર સુધી ચૂપચાપ રડયા જ કર્યું. મનોરમાના રડવાનું કારણ હતું, માધવીનું દુઃખ-તેનું વૈધવ્ય. પણ માધવીના રડવાનું કારણ કંઈક જુદું જ હતું. ‘તારા સિવાય જે બીજા કોઈને પણ નહોતો ઓળખતો’ એવા મનોરમાએ વગર સમજ્યે જ ઉચ્ચારેલા વાક્યમાંની મનોવેધકતાએ માધવીના હૃદયનો ધા તાળે કર્યો. ઘણીવાર પછી મનોરમાએ કહ્યું: “મમે તેમ પણ એ કંઈ ઠીક ન કહેવાય.”

“શું ઠીક ન કહેવાય?”

“મારે મોઢે બધું શા માટે બોલાવે છે? હું સમજી ગઈ છું.”

છ છ મહિનાથી જે વેદના માધવી મહામહેનતે છુપાવતી આવી હતી તે મનોરમા પાસે છૂપી ન રહી શકી. માધવી મોં સંતાડી એક બાળકની જેમ રડી પડી.

છેવટે મનોરમાએ પૂછ્યું: “પણ એ અહીંથી ચાલ્યા કેમ ગયા?”

“મેં જ એમને જવાનું કહ્યું.”

“એ બહુ સારું કર્યું—ડહાપણનું કામ કર્યું.”

માધવીએ જોયું કે મનોરમા કંઈ જ સમજી ન હતી. ધીમે ધીમે તેણે બધી વાત માંડીને કહી. છેવટે ઉમેર્યું: “પણ જો એ બચી ન ગયા હોત તો હું માંડી જ બની ગઈ હોત.”

મનમાં જ મનોરમા બબડી: “માંડપણમાં હવે બાકાતે શું રહ્યું છે?”

બારે હૈયે મનોરમા ઘેર આવી. તેજ રાત્રે પતિને પત્ર લખવા બેઠી. લખ્યું:

“તમારી વાત સાચી હતી. સ્ત્રીઓનો કંઈ બરોસો નહીં. આજે તો હું પણ એ સ્વીકારું છું; કારણ કે આજે માધવીએ મને સારો પાઠ આપ્યો છે. હું નાનપણથી તેને ઓળખું છું, એટલે દોષ તેને નથી દેતી—દેવાની હિંમત પણ નથી. હું તો સમસ્ત સ્ત્રી-જાતિને દોષ દઉં છું. વિધાતાને દોષ દઉં છું કે શા માટે એમણે નારીહૃદય આટલું કામળ અને પાણી જેવું તરલ બનાવ્યું? એનું નિર્માણ કરવામાં આટલો બધો સ્નેહ ઢાળી નાખવાની સલાહ તેને કોણે આપી? વિધાતાના ચરણોમાં મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે હૃદયોને કંઈક કઠોર બનાવતા જાય. તમારા ચરણોમાં પણ મારી વિનંતી છે કે આ જ ચરણો પર માથું ઢાળી તમારું મુખ નિરખતી નિરખતી મરું. માધવીને જોઈ હવે મને બધા લાગવા માંડ્યો છે. મારી જન્મ-ભરની ધારણાઓ તેણે ઊંધી વાળી છે. મારામાં પણ વધુ વિશ્વાસ ન રાખતાં, જલદી આવી મને લઈ જાઓ...”

પતિનો ઉત્તર આવ્યો.

“રૂપ અને ગુણ કદી ઢાંક્યા ઢાંક્યા છે? એ તો સ્વયંપ્રકાશિત છે. જેના હૃદયમાં પ્રેમ ભર્યો છે, જે પ્રેમ કરવો જાણે છે તે તો પ્રેમ કરી જ છૂટશે. માધવીલતા રસાલ વૃક્ષનું આલંબન કરે એ સંસારનો સ્વાભાવિક જ ક્રમ છે. એમાં તું કે હું શું કરી શકવાના હતાં? તારામાં મને પૂરો વિશ્વાસ છે, એ વિશે તું બેફિકર રહેજો.”

સ્વામીનો પત્ર મનોરમાએ માથે ચડાવ્યો. પ્રણામ સાથે બીજા પત્રમાં લખ્યું:

“ત્રોં બળી માધવી! એ ન કરવાનું કરી બેઠી છે; અંતરથી તેણે બીજા એક સાથે સ્નેહ કયો છે.”

પત્ર વાંચી મનોરમાનો પતિ મનમાં જ હસ્યો. તેણે મળક કરતાં લખ્યું:

“માધવી મોં બળી છે એ વાતમાં તો કોઈ સંદેહ નથી; કેમ કે વિધવા હોવા છતાં તેણે હૃદયથી બીજા કોઈ સાથે સ્નેહ કર્યો છે. તેના આ વર્તનથી તમને પણ ગુસ્સો ચઢે એ દેખીતું છે. શા માટે તેણે-વિધવા હોવા છતાં-સધવાઓના એ અધિકારમાં માથું માર્યું ? બધાં લગી હું જીવું છું ત્યાં લગી તો તારે ચિંતા કરવા જેવું પણ નથી. અને આવી સમવડ જતી કરવા જેવું પણ નથી. ચાહવાના અધિકારની જે તક સાંપડી છે તેનો લાભ લઈ ખુશીથી બીજા એકાદ સાથે સ્નેહ કરી લે. કદાચ તું નહીં માને પણ સાચું પૂછે તો તારા પત્રમાંની હકીકતથી મને જરાય આશ્ચર્ય નથી થયું. મેં એકવાર એક વેલ જોઈ હતી; લમબમ અરધા માઉ સુધી જમીન પરજ આમળ વધતી મઈ હતી. પણ અંતે એક વૃક્ષને વળગી ચઢવા માંડી-તે પછી તો એ એટલી ફાલી કે આજે ફૂલ અને પાનના બારથી લગી પડે છે. તું અહીં આવે ત્યારે આપણે બંને એ વેલ જોવા જઈશું.”

પત્ર વાંચી નારાજ થયેલી મનોરમાએ જવાબ ન લખ્યો.

માધવીનું મુખ દિવસે દિવસે નિસ્તેજ થતું જતું હતું. સદા પ્રકુક્ષિત રહેતું વદન મંબીરતા ધારણ કરતું જતું હતું. કામકાજમાં જીવ ન ચોંટતો. તેના દરેક કામમાં શિથિલતા દેખાવા લાગી. સૌની કાળજી રાખવામાં તે હવે પહેલાં કરતાં પણ વધુ ઊંઘાઈ દાખવતી, પણ પહેલાં જેટલી ચોક્કસાઈ રહી નહોતી; વખતો વખત બૂલો થતી રહેતી.

હજી પણ સૌ કોઈ તેને ‘ મોટી બહેન ’ કહી બોલાવતાં. હજી બધાંએ કંઈપત્ર તળે આવી હાથ લંબાવતાં અને અબીષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ કરી પાછા ફરતાં પણ હવે એ વૃક્ષ પહેલાં જેવું સરસ રહ્યું ન હતું. ધરના જૂના માણસોને આશંકા થતી કે રખેને વખત જતાં આ વૃક્ષ સુકાઈ જાય !

મનોરમા રોજ આવતી. બીજી બનેક વાતો થતી, પણ પેલી વાતનો જરા સરખો નિર્દેશ ન થતો. મનોરમા જાણતી હતી કે

એથી માધવીને દુઃખ થતું હતું. એટલે હવે એ વિશેની ચર્ચા નેટલી ઝાઝી થાય તેટલું સારું. મનોરમાને થતું કે અભાગણી માધવી એમ કરીને પણ એ બધું બૂલી શકે, તો એ ધણું.

સુરેન્દ્ર સાંજે થઈ પિતાને ત્યાં આવ્યો. સાવકી માએ તેની પહેલાં નેટલી કાળજી લેવી છોડી દીધી હતી. એથી સુરેન્દ્રના શરીરને પણ કંઈ અંશે આરામ મળ્યો. છતાં તે તદ્દન સાંજે તો ન થઈ શક્યો. તેના અંતરમાં એક મૂક વ્યથા ધર કરી રહી. રૂપ કે યૌવનની પિપાસા હજી તેના મનમાં ઉદ્ભવી ન હતી. એ વિશે તેને વિચારો પણ ન આવતા. હજી પણ તે અન્યમનરક રહેતો. પોતા પર જ આધાર રાખવા નેટલી શક્તિ હજી કેળવી ન હતી, તેમ છતાં કેના ઉપર આધાર રાખી શકાય એ પણ તેને સૂઝતું ન હતું. પણ સૂઝતું નહોતું એનો અર્થ એમ નથી કે દરમ્યાનમાં પણ તે પોતાનું કામ પોતે જ ચલાવી લેતો. હજી પણ પોતાના કામ માટે તેને બીજાના સુખ સામે તાકી રહેવું પડતું. છતાં પહેલાંની જેમ તેને કાંઈના કામથી સંતોષ ન થતો. દરેક કામમાં તેને કાંઈને કાંઈ ખામી જરૂર દેખાતી. આવા પ્રકારનું તેનું વર્તન જોઈ તેની સાવકી મા કહેતી: “સુરેન્દ્ર આજકાલ ઘણો બદલાઈ ગયો છે.”

એક વાર સુરેન્દ્રને તાવ આવ્યો. તાવની અતિશયતાથી વ્યાકુળ બનેલા સુરેન્દ્રની આંખમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું. પાસે જ સાવકી મા બેઠી હતી. એને માટે આવો પ્રસંગ પહેલો જ હતો. તે પણ રડી પડી. પ્રેમપૂર્વક સુરેન્દ્રનાં આંસુ લૂછી પૂછ્યું: “સુરેન્દ્ર ! બેટા ! શું થાય છે ?”

સુરેન્દ્ર ચુપ રહ્યો. થોડી વારે તેણે એક પોસ્ટ કાર્ડ માગ્યું વાંકાચુંકા અક્ષરે તે પર લખ્યું: “મોટી બહેન, મને તાવ ચડ્યો છે. ખૂબ હેરાન થાઉં છું.”

પરંતુ એ થત ટપાલની પેટીમાં ન પહોંચ્યો. પહેલાં તેના

પલંગ પરથી જમીન પર પડ્યો. પછી ઝારડો સાફ કરવા આવેલા નોકરે તે ઉપાડી દાડમનાં ફેતરાં, બિસ્કટના ટુકડા અને દ્રાક્ષનાં બિયાં સાથે એ પતું પણ બહાર ફેંકી દીધું. સુરેન્દ્રના હૃદયની આ-કર્ષા ધૂળમાં મળી, હવામાં ફેંકાઈ ઝાકળમાં ભીંગ્મળ તડકે તપી આખરે એક બાવળના વૃક્ષ નીચે જઈ શમી ગઈ.

પહેલાં તો તેણે પ્રત્યુત્તરમાં મોટી બહેનના પોતાના દર્શનની જ આશા રાખેલી. પછી થયું, કંઈ નહીં તો એમના હસ્તાક્ષરવાળો પત્ર તો જરૂર આવશે. અનેક દિવસો વીતી ગયા, પણ એ આશા પણ ન ફળી. ધોમે ધીમે તેનો તાવ ઉતરી ગયો અને થોડા વખતમાં તો તે હરતો ફરતો પણ થઈ ગયો.

આ પછી સુરેન્દ્રના જીવનમાં એક મહત્વનો બનાવ બન્યો. બનાવ તદ્દન નવો તો ન જ કહેવાય, છતાં અતિ સ્વાભાવિક ખરો. સુરેન્દ્રના પિતા એ ધણી વખતથી જાણતા હતા અને એની અપેક્ષા કરી રહ્યા હતા.

સુરેન્દ્રના નાના પપ્પાના જીજ્ઞાસા મધ્યમ શ્રેણીના જમીનદાર હતા. વીસ પચીસ મામની એ જમીનદારીની આવક વરસ દહાડે લગભગ પચાસ હજારની થવા જતી. એક તો તેમને બાલબચ્ચું નહિ અને વધારામાં રહ્યા લોભી પ્રકૃતિના; એટલે દેખીતી રીતે જ આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ઘણો ઓછો થતો. આમ થવાથી પોતાના લાંબા આયુષ્યમાં તેમણે સાફ જેવું ધન એકઠું કર્યું હતું. આ બધો વૈભવ એમની હયાતી પછી એમના એક માત્ર દોહિત્ર સુરેન્દ્રને મળવાનો છે, તેની સુરેન્દ્રના પિતાને ખાતરી જ હતી અને બન્નું પણ એમ જ. સસરાના મરણ પચારીએ પડ્યાના સમાચાર મળતાં જ તેઓ દીકરાને સાથે લઈ પપ્પાના જવા નીકળી પડ્યા. પણ તેઓ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં જ તેમના ચસુર મહાશય સ્વર્ગ પ્રતિ પ્રસ્થાન કરી ચૂક્યા હતા.

ખૂબ ધામધૂમથી તેમનું શ્રાદ્ધ કર્યું. શૃંગલિત જમીનદારી વધુ

શ્રુંબલામાં બંધાઇ. વડીલાતના ધંધામાં રીઠા થયેલા વડાવ સાહેબે પોતાના અનુભવોનો હિપચોગ જમીનદારીની વ્યવસ્થામાં કર્યો. તેમની આકરી શાસન-વ્યવસ્થામાં પ્રજા વધુ હેરાન થવા લાગી.

હવે તો સુરેન્દ્રના વિવાહ પણ આવશ્યક થઈ પડ્યા. વિવાહની વાતો લાવનારાઓની આવજમથી મામ આખામાં જાણે ચેતન આવી મથું હતું. પચાસ પચાસ માઉ સુધી આ માગા લાવનારાઓએ એક પણ ઘર બાકી ન રાખ્યું, જેમાં કુંવારી સુંદર કન્યા હોય. ચાર છ મહિના આમ નીકળી ગયા. સૌ સમાવહાલા સાથે તેની સાવકી મા આવી પહોંચી, છેવટે એ દિવસ ખૂબ ધામધૂમથી મામ આખાને ઠોલ નગરા અને શરણાધના અવાજથી ભરી દઇ વાજતે માજતે સુરેન્દ્ર વિવાહ કરી આવ્યો.

ખીજાં પાંચ વર્ષ નીકળી ગયા. દરમ્યાન રાય મહાશય-
સુરેન્દ્રના પિતા-અને વ્રજબાબુ, બંને પરલોકગમન કરી ગયા હતા.
સુરેન્દ્રની સાવકી મા પોતાને બાગે આવેલી મિલકત લઈ પોતાના પિતાને
ત્યાં રહેતી હતી.

આબકાલ થોડાં સુરેન્દ્રની જેટલી પ્રથંસા થતી તેટલી જ નિંદા
પણ થતી. કેટલાકના અભિપ્રાય મુજબ, તેના જેવો અધુ-વત્સલ, હિંદાર,
સરલ સ્વભાવનો અને મૈત્રી નિભાવનારો ખીજો બાગ્યે જ કોઈ હશે.
બ્યારે કેટલાકની નજરમાં તેના જેવો જુદમી અને અત્યાચારી જમીન-
દાર તેમની જાણમાં આખા દેશમાં હજુ સુધી કોઈ પાક્યો ન હતો.

એક રીતે પરસ્પર વિરોધી લાગતા આ બંને અભિપ્રાય સાચા
હતા. પહેલો અભિપ્રાય સુરેન્દ્રના સંબંધમાં અક્ષરશઃ સાચો હતો;
બ્યારે ખીજો અભિપ્રાય તેના મેનેજર મથુરાનાથને વિશે સાચો
હરતો હતો.

સુરેન્દ્રની બેઠકમાં આજ કાલ તેના દોસ્ત-યારોની સારી જેવી
બીડ રહેતી, તેઓ લહેરથી મોજ શોખ મારતા; પાન-ખીડી, મલ-
માંસ વગેરે કોઈ પણ ચીજ માટે ચિંતા કરવી પડતી નહોતી. જે
જોઈતું તે તરત જ હાજર થઈ જતું. આ બધો પ્રયત્ન કરવામાં મેનેજર
મથુરાબાબુ ખૂબ ઉત્સાહ દાખવતા. કોઈ પણ હિસાબે આવા ખર્ચને
પહોંચી વળવાની વ્યવસ્થા તેઓ કરી લેતા; છતાં કદી એ બાર
જમીનદારની તિજોરી પર પડવા ન પામતો. મથુરાબાબુની કાર્યદક્ષતાને
પ્રતાપે આ બધા ખર્ચનો બોજો પ્રગળે વેઠવો પડતો ! મથુરાબાબુના
શાસનમાં જમીનદારનું કોઈ પણ લેણું વસૂલ થયા વિનાનું રહે એ
માની ન શકાય એવી વાત હતી. પ્રગળા ખૂંપડા બાળી નખાવવા,

મામ બહાર કાઢી મૂકવાં કે કચેરીની કોટડીમાં બૂખ્યા તરસ્યા પૂરી રાખવા, જેવા ઉપાયો યોજવામાં તે ભારે કુશળ હતા.

પ્રજનાં આકંઠ કદી કદી શાન્તિદેવીને કાને પહોંચતાં ઠપકો આપી તે સ્વામીને કહેતી: “તમે જાતે જમીનદારીની દેખરેખ નહીં રાખો તો બધું ધૂળધાણી થઈ જશે.”

સુરેન્દ્ર આ સાંભળી લમભગ ચોંકી પડતો. કહેતો; “એ ખરું! શું આ બધું સાચું છે? પ્રજા પર આટલો બધો જુલમ થતો હશે?”

“નહીં ત્યારે! આખા દેશમાં તમારી નિદા થાય છે; તમારે જ કાને નથી પહોંચતી. ચોવીસે કલાક મિત્રો સાથે મજલસ જમાવી રંગરામ ઉડાવતા હોય તેને કાને આવી વાત શી રીતે પહોંચી શકે? આ બધો વાંક મેનેજરનો જ છે. મને તો લાગે છે કે એને કાઢી જ મૂકવો જોઈએ.”

સાંભળીને સુરેન્દ્ર દુઃખી થતો. અંખવાણો પડી જઈ કહેતો: “તારી વાત સાચી છે. આવતી કાલથી હું જાતે જ બધી દેખરેખ રાખીશ.”

પછી થોડા દિવસ ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક જમીનદારીની દેખરેખ રખાતી. મથુરાબાણુ મબરાક ઊઠતા, અને કોઈ કોઈ વાર મંબીર થઈ કહેતા: “સુરેન્દ્રબાણુ, આમ તે કંઈ જમીનદારી નભતી હશે!”

સુરેન્દ્ર ફિક્કું હસી કહેતો. “મથુરાબાણુ, મરીય અને દુઃખી લોકોના રક્ત-શોષણ પર નભતી જમીનદારી ન રહી તોય શું?”

“તો પછી મારી શી જરૂર છે? મને પણ રજા આપી દો એટલે પૂરું થાય.”

રજા આપવાની વાત આવતાં સુરેન્દ્ર નરમ બની જતો, અને ધીમે ધીમે એ આખા ય તંત્રનું રમશિયું માડું પાછું બૂને ચીલે ચાલતું થઈ જતું. સુરેન્દ્ર ફરી પોતાનું એકમાત્ર સંભાળી એસી

રહેતો; કઠી બહાર નીકળવાની તરફી પણ ન લેતો.

થોડા દિવસ થયા એય નવું જ વાતાવરણ ભરું થયું છે. મામ બહાર એક બગીચાવાળા બંગલામાં કલ્પકતાથી એલોકેશી નામની એક વેશ્યા આવીને રહી હતી. નૃત્ય-ગાન જેવી કલામાં તે કુશળ હતી, દેખાવમાં પણ કંઈ ખરાબ ન હતી. છિન્નભિન્ન થયેલા મધપૂડાની માખીઓની જેમ સુરેન્દ્રના સોબતીઓ તેની બેઠક છોડી પેલા બંગલામાં બરાવા લાગ્યા. તેમના આનંદ અને ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. એ લોકો સુરેન્દ્રને પણ ત્યાં ખેંચી લઈ ગયા.

આ જ ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા શાંતિને પતિદેવનાં દર્શન થયાં ન હતાં. એથે દિવસે રાત્રીને પાછા ફરતાં જોઇ બારણા વચ્ચે જ બેસી પડી પૂછ્યું: “ક્યાં હતા આટલા દિવસ ?”

“બગીચાવાળા બંગલામાં.”

“એવું તે ત્યાં શું બળ્યું છે કે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી ઘેર પાછા આવવાનું બે બાન રહે?”

“એ ખરૂં.”

“બધી જ વાતમાં ‘એ ખરૂં’ કહી દીધું કે પત્યું બણે, મેં બધી વાત સંભળી છે.” કહેતાં કહેતાં શાંતિ રડી પડી. “મેં તમારો એવો તે શો અપરાધ કર્યો છે કે તમે મને આવી રીતે તરછોડો છો?”

“ના, ના...પણ...પણ...હું તો...”

“તરછોડવું નહીં તો બીજું શું? અમારૂં સ્ત્રીઓનું આથી વધારે બારે અપમાન બીજું શું હોઈ શકે?”

“એ ખરૂં! પણ પેલા લોકો—”

સુરેન્દ્રના શબ્દો શાંતિને કાને ન પહોંચ્યા. તે વધુ રડતાં બોલી: “તમે સ્વામી છો; મારા દેવ છો. મારે માટે આ લોક અને પરશોકમાં તમે જ સર્વ છો. હું શું તમને નથી બણતી? મને ખબર છે કે તમને મારે માટે જરાય લાગણી નથી. એક દિવસ માટે પણ

કદી હું તમારું મન નથી મેળવી શકી. મારી આ યાતનાઓનો ખ્યાલ તમને કાળુ આપે? તમારે શરમાવું પડે કે તમારા મનને કલેશ થાય એવું ન બને. એ વિચારથી તો આજ લગી એ વિશે મેં એક શબ્દ સરખો નથી ઉચ્ચાર્યો.

“શાન્તિ! પણ તું રહે છે શા માટે?”

“શા માટે રહું છું તે તો મારે અંતર્યામી જ જાણે છે. હું જાણું છું કે તમે ઐદરકાર નથી; તમને પણ દુઃખ થાય છે. તમે પણ ખીજી શું કરો?” શાન્તિએ આંસુ લૂછ્યાં. “મારે જીવનભર યાતનાઓ સહેલી પડે તેનો મને અફસોસ નથી; માત્ર તમને શું દુઃખ છે એટલું જ જો એક વાર જાણી શકું તો...”

સુરેન્દ્રે તેને પોતાની પાસે ખેંચી. પોતાને હાથે તેના આંસુ લૂછી સ્નેહભર્યા સ્વરે કહ્યું: “જાણીને શું કરીશ, શાન્તિ?”

આવા પ્રશ્નનો તે કંઈ ઉત્તર હોય! શાન્તિ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી.

ધણી વારે તે જોલી: “આજ કાલ તમારું શરીર પણ ક્યાં સારું રહે છે?”

“આજકાલ જ શા માટે? હોદ્દા પાંચ વરસથી સારું જ ક્યારે રહ્યું છે? કલકત્તામાં માડી તળે આવી જવાથી પીઠ અને છાતીમાં ધ્રુજ થઈ હતી. એને લઈને પછી મહિનો આપો મારે પથારીવશ રહેવું પડેલું. એ અકસ્માત થયો તે દિવસથી આજ લગી, મારું શરીર ક્યે દિવસે સારું રહ્યું છે? હજુ એ દુઃખાવો ગયો નથી. કોષ કોષ વાર તો મને જ આશ્ચર્ય થાય છે કે હું જીવી શી રીતે શકું છું!”

શાન્તિએ સ્વામીની છાતી પર હાથ મૂકી કહ્યું: “ચાલો, આપણે કલકત્તા રહેવા જઈએ ત્યાં સારા વૈદ ડોક્ટરો પણ મળી...”

સુરેન્દ્ર તરત ઉત્સાહમાં આવી જોલી બોલ્યો: “વાહ! સરસ વિચાર છે. ચાલો, જઈએ. ત્યાં મોટી બહેન પણ છે.”

શાંતિએ કહ્યું: " તમારા મોટી બહેનને જોવાનું મને પણ બહુ મન છે. એમને લઈ આવશો ને ? "

" શું કામ ન લાવું ? " થોડું રહી તે બોલ્યો: " જરૂર આવે, જો એકવાર તેને સમાચાર મળે ને કે હું મરવા પડ્યો— "

શાંતિએ સુરેન્દ્રના મોં પર હાથ મૂકી આગળ બોલતો અટકાવ્યો. બોલી: " તમારે પગે પડું છું. દયા કરી આવી વાતો મોં પર ન લાવશો. "

" જો એ આવી જાય, તો મને કોઈ વાતનું દુઃખ ન રહે. "

અભિમાનથી શાંતિનું હૃદય પુલકિત થઈ રહ્યું. થોડી ક્ષણો પહેલાં જ સ્વામી પોતાના કોઈ નથી એવો આક્ષેપ તેણે સુરેન્દ્ર પર કર્યો હતો. પણ સુરેન્દ્ર એ બહુ સમજી કે જોઈ ન શક્યો. તે તો જો કંઈ કહી રહ્યો હતો. તેને માણવામાં જ મસ્ત હતો. તેણે કહ્યું: " તું પોતે જ જાણે મોટી બહેનને બોલાવી લાવજો જશે ને ? "

શાંતિએ માથું હલાવી સંમતિ આવી.

" એ આવશે ત્યારે તું પણ જોઈ શકશે કે મારે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નહીં રહે. "

શાંતિની આંખોમાંથી અશ્રુ વહી રહ્યાં હતાં.

બીજો દિવસે તેણે દાસી દ્વારા મથુરાગાણુને કહેવડાવી દીધું કે બગીચામાં રહેનારી પેલી બાઈને તે જ વખતે ત્યાંથી વિદાય કરી દે. આમ કરવામાં જો વિલંબ થશે તો મથુરાગાણુને નોકરી છોડવાનો વખત આવશે. અને પોતાના સ્વામીને પણ કહી દીધું: કે " અમે તેમ થાય પણ જો તમે આ ધરની બહાર એક ડગલું પણ મૂક્યું, તો હું મારું માથું ફેાડી લોહીની નદી વહેવડાવીશ. "

" એ વાત તો સાચી પણ પેલા લોકો... "

" એ 'પણ'ની પણ વ્યવસ્થા કરી લઈશ. " શાંતિએ ફરી દાસી બોલાવી આગ્રા આપી: " દરવાનને કહી દે કે પેલા અકર્મીઓને હવે આ ધરમાં પેસવા ન દે. "

ખીજે કોઈ રસ્તો ન સૂઝવાથી મથુરાગાથુએ એલોકેશીને વિદાય કરી દીધી. પેલા દોસ્તદાર-મિત્રો પણ રસ્તો માપી ગયા. મથુરાગાથુએ જમીનદારીના કામકાજમાં મન પરોવ્યું.

સુરેન્દ્રનો છાતીનો દુખાવો હળવો થયો, એટલે કલકત્તા જવાનું માંડી વાળ્યું. કલકત્તા જવાનો શાંતિનો ઉત્સાહ પણ પહેલાં જેટલો ન રહ્યો; એટલે ત્યાં જ રહી સ્વામીની અને તેટલી સેવાયાકરી કરી તેમના રોગના ઇલાજ કરવા લાગી. કલકત્તાથી ખાસ એક કુશળ ડોક્ટર બોલાવ્યો. સુરેન્દ્રને સારી પેઠે તપાસી તેણે એક દવા લખી આપી અને ખાસ બતાવ્યું કરી: "છાતીની અત્યારની હાલતમાં તેમણે કોઈ પણ પ્રકારનો શારીરિક કે માનસિક શ્રમ ઉઠાવવો ન જોઈએ."

પવન પ્રમાણે પીઠ ફેરવતાં મેનેજર સાહેબને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેમની શાસન પ્રણાલિએ આમેગામ બમણો હાહાકાર મચાવી દીધો. આ ત્રાસ અને જુલમની વાતો કદી કદી શાંતિને કાને પણ પહોંચતી, પણ તે સ્વામીને જણાવવાનું સાહસ કરી શકતી નહીં.

પ્રજાબાધુના સ્વર્ગવાસ પછી કલકત્તાના મકાનનો અધો કર-
બાર શિવચંદ્રે સંભાળી લીધો. ઘરમાં માધવીને સ્થાને નવી વહુ ધરતી
દેખરેખ રાખવા લાગી. માધવી હજુ ત્યાં જ હતી. તેનો બાઈ શિવચંદ્ર
તેને માટે મમતા-સ્નેહ રાખતો; છતાં માધવીને હવે ત્યાં જરાય ગોઠતું
ન હતું. હજુ પણ ધરના દાસ-દાસી, ગુમાસ્તા વગેરે સૌ કોઈ તેને
'મોટી બહેન' બીને બોલાવતાં છતાં સૌ એ પણ સારી રીતે
જણાતા કે તિબ્બેટી ચાવી હવે કોઈ બીજાના હાથમાં રહે છે. જો
કે શિવચંદ્રની પત્ની કોઈ પણ બાબતમાં માધવીની આજ્ઞા ઉપાપતી
કે મર્યાદા લોપતી, એવું તો કદી ન બનતું; છતાં તે કોઈ એવો
બાબ વ્યક્ત કરતો કે જેથી માધવી સારી પેઠે સમજી જાય કે હવે
એની સલાહ-મૂયના વિના કંઈ પણ કરવું ઉચિત નથી.

તે વખતે ઘર પિતાનું હતું અને હવે થયું બાઈનું! એટલે
એટલા પૂરતોય ફેર તો પડી જ ગયો. પહેલાં તેનો આદર થતો
અને જીદ પણ ચાલતી. હવે આદર તો થતો પણ જીદને સ્થાન ન
હતું. પહેલાં પિતાના આદરને લઈને તે જ સૌ કંઈ-કુલ મુખત્યાર
હતી. હવે તેની મણુના માત્ર અંગત સંબંધી અને કુટુંબીજન
તરીકે જ થતી.

પણ આમ કહેવાનો અર્થ એ ન થયો. જોઈએ કે આ રીતે
શિવચંદ્ર કે તેની પત્નીને દોષિત ઠરાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે; અને
એ સીધી રીતે રજુ ન કરતાં આડકતરી રીતે રજુ કરી એક રીતે
તેમની નિન્દા જ કરી છે. એમ માનનારની ગેરસમજ થાય છે. આ તો
આ સંસારના, આજીવની સાધ્યા આવર્તા નિયમ અને નીતિ-રીતિ-
નો ઉલ્લેખ માત્ર છે. માધવીનું નસીબ જ ફૂટેલું હતું; તેને ગાટે

કોઈપણ એવું ન રહ્યું જેને તે પોતાનું મણી શકે-પણ તેથી કંઈ બીજું કોઈ પોતાનો અધિકાર છોડે ખરું? સ્વામીની માલ-ગણકત પર તેની પત્નીનો અધિકાર હોય એ તો દેખીતું છે; અને એ વાતથી શિવચંદ્રની પત્ની અજ્ઞાત હોય એ પણ કેમ અને? શિવચંદ્ર માધવીનો બાઈ થાય એ ખરું; પણ તેથી શિવચંદ્રની પત્નીને શું? બીજાને ખાતર, તે શા માટે પોતાનો અધિકાર છોડે? માધવની આ બધુંય સમજતી. પ્રજાબાણની હયાતીના વખતમાં જ્યારે વહુ નાની હતી ત્યારે માધવીને મન પ્રમીલા અને વહુમાં કોઈ દેર ન હતો. પરંતુ હવે બધી જ બાબતમાં મતભેદ થતો. તે સદાની આત્માભિમાનની હતી; એટલે જ તે આજે સૌથી નીચી હતી; એટલે તે બાગ્યે જ બોલતી. જ્યાં પોતાનું જેર ન ચાલતું ત્યાં તે માથું ઊંચું કરતી જ નહીં; કારણ કે તેમ કરતાં તેનું અભિમાન ધવાતું-જે, તે સહી શકે તેમ ન હતું. મનમાં દુઃખ થતું ત્યારે ચુપચાપ સહી લેતી-શિવચંદ્રને ઉલ્લેખ કરી અધિકાર જાળવવાની વૃત્તિનો તેને અભ્યાસ ન હતો. ઉલટું એવી વૃત્તિને તે ધિક્કારતી. સાધારણ સ્ત્રીઓની લડવા ઝઘડવાની વૃત્તિ પ્રત્યેની તેની ધૃણા કેટલી હતી તેનો બીજાને તો ખ્યાલ સરખો ન હતો.

એક દિવસ તેણે શિવચંદ્રને બોલાવી કહ્યું: “બાઈ મારે સાસરે જવું છે?”

શિવચંદ્રને આશ્ચર્ય થયું. કહ્યું: “સાસરે! પણ ત્યાં છે કાણ?”

મૃત પોતાનો નિર્દેશ કરી માધવીએ કહ્યું: “એમનો નાનો બાણેજ કાશીમાં મારી નણુંદ સાથે રહે છે. તેને લઈ હું નિરાંતે ગોલાગામમાં રહીશ.”

પગના જીલ્લાના ગોલા ગામમાં માધવીનું સાસરું હતું. શિવચંદ્ર હસીને બોલ્યો: “એમ તે કંઈ થતું હશે? ત્યાં રહાને તું હેરાન હેરાન થઈ જઈશ.”

“એમાં હેરાન થવા જેવું શું છે? ત્યાંનું ઘર પણ હજુ સારી હાલતમાં છે. ઉપરાંત પાંચ દસ વીધાં જમીન પણ છે. એક વિધવાના જીવનનિર્વાહ માટે આટલું પૂરતું નથી?”

“નિર્વાહનો સવાલ નથી. પૈસાનો પણ પ્રશ્ન નથી. પણ ત્યાંની અગવડોનું શું?”

“મારે વળી અગવડ સગવડ શી?”

થોડીવાર વિચાર કરી શિવચંદ્રે કહ્યું: “પણ આખરે તારે જવાનું કારણ શું છે? એકવાર કંઈ ખુલાસો કરે તો સમજ પડે. કંઈ કારણ હોય તો તેનો નિવેડો લાવીએ.”

તેણે પત્ની પાસેથી બહેન વિરદ્ધ કંઈક સાંભળ્યું હોય એમ તેના બોલવામાં એ વાતનો ધ્વનિ સંભળાયો. પણ આ સાંભળી, માધવીનું મોં તો શરમથી લાલ થઈ ગયું. તેણે કહ્યું: “બાઈ, તને શું એમ લાગે છે કે હું તારે ત્યાંથી કોઈ કસ્ટોન લીધે ચાલી જઈ છું?”

આ સાંભળી શિવચંદ્ર પોતે પણ શરમાયો. અકદમ બોલી બિઠ્યો; “ના, ના, બહેન! મેં એવું ક્યારે કહ્યું? હું તો બિલ્ટો! એમ પૂછું છું કે આજ લગી આ ઘર હંમેશાં તારું જ રહ્યું છે; તો પછી તું આજે એ છોડવાની વાત શા માટે કરે છે!”

બંનેનાં મન સદ્ગત પિતાની સ્નેહભરી સ્મૃતિઓથી છલકાઈ ગયાં. બાઈ બહેનની આંખો સજળ બની ગઈ. આંસુ લૂછી માધવી બોલી; “હું પાછી આવીશ. તારા દીકરાની જનોઈ પ્રસંગે મને તેડાવજો. અત્યારે તો મને જવા દે.”

“એને તો હજુ આઠ-દસ વર્ષ થશે!”

“છતાં જીવતી હોઈશ તો જરૂર આવીશ.”

કોઈ પણ રીતે ત્યાં રહેવાની વાત માધવીએ ન માની. તેણે જવાની તૈયારી કરવા માંડી. નવો વહુને બોલાવી ઘરનું કામકાજ સમજાવી દીધું. તોફર ચાકરોને બોલાવી સૌને આશીર્વાદ આપ્યા.

બતી વખતે શિવચંદ્રે અશ્રુપૂર્ણ નયને બહેન પાસે આવી કહ્યું:
“ માધવી, તારા આ બાઈએ તો કદી, તને ઓછું આવે એવું
વર્તન નથી કર્યું ને? ”

માધવીએ કહ્યું: “ કેવી વાત કહે છે, બાઈ! ”

“ કોઈ અશુભ ઘડીએ મારાથી બાણે અબાણે એવું કંઈ
બોલાઈ ગયું હોય તો— ”

“ ના, તે બાઈ! એવું કંઈયે નથી. ”

“ સાચું કહે છે? ”

“ ખરેખર. ”

“ બસ; હવે હું તને તારે પોતાને ઘેર જતા નહીં અટકાવું.
તને જ્યાં ફાવે ત્યાં નિરાતિ રહે. પણ જો, મને તારા સમાચાર
જરૂર મોકલતી રહેજો. ”

માધવીએ કાશી જઈ પોતાના બાણેજને સાથે લીધો અને પછી
સાત વર્ષે ગોલાગામમાં ફરી પોતાના સ્વામીના ઘરમાં પગ મૂક્યો.

પણ આથી ગોલાગામના એટલું મહાશય બારે વિમાસણમાં
આવી પડ્યા. યોગેન્દ્રનાથના પિતાની સાથે તેમની સારી મૈત્રી હતી.
આથી મરતી વખતે યોગેન્દ્રનાથ પોતાની નિઃશક્તની વ્યવસ્થા એમને
સોંપી ગયા હતા. યોગેન્દ્રનાથ ક્યારેક પછી જમીન વગેરેની દેખરેખ
તેઓજ રાખતા એટલે યોગેન્દ્રનાથ એ બાબત ખાસ ધ્યાન ન
આપતા. સસરા પૈસાપાત્ર ફોવાથી વારસામાં મળેલી પિતાની આ
નજીવી સંપત્તિ એમની નજરમાં વિશેષ ગણાપાત્ર નહોતી રહી.
આથી એમના દેહાન્ત પછી એટલું મહાશયે બિલકુલ ન્યાયપૂર્ણ
અધિકારથી એ સંપત્તિનો ઉપભોગ કરવા માંડ્યો. વાંધા લેનાર કોઈ
ન નીકળ્યું. હવે, આટલા લાંબા ગાળા પછી, વિધવા માધવીના
આમનથી તેમના સુવ્યવસ્થિત અને સારી પેઠે જમી ચૂકેલા કાર-
બારમાં તેમણે એક પ્રકારનો ખળમળાટ અનુભવ્યો. માધવીનો આ

હસ્તક્ષેપ તેમને અનુચિત લાગ્યો. તેમણે ચોક્કસપણે માની લીધું કે માધવી કેવળ ઈર્ષ્યા અને દ્રેષને લઇને તેને હેરાન કરવા જ આહીં આવીને રહી છે. નારાજ થઈ તેમણે કહ્યું: “જુઓ, વહુમા! તમારી બે વીધા જમીન હતી. તેનો દસ વર્ષનો વેરા આજલગી નથી બરાયો. વ્યાજ સાથે ગણતારાં આજે સો રૂપિયા થવા જાય. જો એ ન બરી શકાયા તો જમીનનું લીલામ પણ થઈ જાય.”

માધવીએ પોતાના બાણેજ સંતોષકુમાર દ્વારા કહેવડાવ્યું કે તેઓ પૈસાની ચિંતા ન કરે; અને તરતજ સો રૂપિયા ગણી આપ્યા. જો કે ચેટરજી મહાશયે આ રૂપિયા કોઈ જુદી જ રીતે ઉપયોગમાં લીધા.

છતાં માધવી એટલેથી જ બેસી ન રહી. સંતોષકુમાર સાથે કહેવડાવ્યું: “કેવળ બે વીધાની જમીન પર જ કંઈ મારા સસરાનો નિર્વાહ ન ચાલી શકે; માટે બાકીની જમીન ક્યાં અને કોની પાસે છે તે મારે જાણવું છે?”

ચેટરજી મહાશયે અધિક ક્રુદ્ધ થયા. તેમણે જાતે આવી કહ્યું: “એ બધી જમીન વેચાઈ કે જતે થઈ ગઈ છે. આઠ આઠ દસ દસ વરસ સુધી કર બરો વગર બેસી રહ્યો, બધી પાસે જમીન ક્યાંથી રહે?”

“કેમ? જમીનની ઉપજ એટલી થે નહોતી કે કર બરવા જેટલી રકમ પણ થઈ શકે? અને ખરેખર જમીન વેચાઈ જ ગઈ હોય, તો એ તો કહો કે એ કોણે વેચી, ક્યારે વેચી અને અત્યારે કોના કબજામાં છે? વિગતો મને તો એની પણ કંઈ વ્યવસ્થા કરી શકીએ, અને એ બાબતમાં કંઈ દસ્તાવેજ વગર પણ દર્શોને? તે ક્યાં છે?”

ચેટરજી મહાશયે આ બધી વિગતોની જવાબ આપી. અવગો તેમ કાઢ્યો તેમ આપ્યો. પણ માધવી તેમની એક અક્ષર પણ સમજી ન શકી. થોડો વખત બ્રાહ્મણદેવતા ખૂબ બબડતા રહ્યા. પછી

હાથમાં છત્રી લઈ ઠેડે રામનામી બાંધી અને ખભે ધોતિયું મૂકી જમીનદારની લાલગામની કચેરી તરફ જવા નીકળી પડ્યા. સુરેન્દ્રનું મકાન અને મથુરાબાણુની કચેરી લાલગામમાં જ હતાં. આઠ દસ ગાઉની મુસાફરી કરી બ્રાહ્મણ દેવતા સીધા મથુરાબાણુની કચેરીએ પહોંચ્યા. દાખલ થતાં જ તે રડી પડ્યા. “મશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે, બાઈ! આ ગરીબ બ્રાહ્મણને શેરીએ શેરીએ રઝળી બીખ માગવાનો વારો આવ્યો છે. માઆપ!”

મથુરાબાણુને ત્યાં તો આવા કંઈક આવતા. મેં ફેરવી પૂછ્યું: “શું છે?”

“આ ગરીબ બ્રાહ્મણને બચાવો.”

“પણ છે શું, એ તો કહે?”

વિધુબાણુ ચેટરજીએ માધવી પાસેથી મળેલા સો રૂપિયાની દક્ષિણા મથુરાબાણુના હાથમાં મૂકી કહ્યું: “આપ તો ધર્માવતાર છો. મને નહીં બચાવો તો પાપમાત્ર થઈ જઈશ.”

“પણ કહે તો ખરો કે શું થયું?”

“ગોલાગામના રામતનુ સન્યાસની વિધવા પુત્રવધૂ, બમવાન જાણે ક્યાંથી ફૂટી નીકળી છે; અને હવે મારી જમીન માટે દાવો કરે છે.”

“પણ એ, એવું શા માટે કરે?”

બ્રાહ્મણ દેવતાએ હાથમાં જનોઈ લઈને મેનેજરનો હાથ પકડી કહ્યું: “છેલ્લા દસ વરસથી હું સરકારી વેરો ભરતો આવ્યો છું.”

“જમીન ખેડી ખાઓ છો તે વેરો તો ભરો જ ને? એમાં કયો ઉપકાર કર્યો?”

“બધો આપની કૃપા...”

મથુરાબાણુ બ્રાહ્મણ દેવતાની દાનત જાણી ગયા. “પેલી વિધવાની આખમાં ધૂળ નાખવી છે, ખરું ને?”

બાહ્યથી વિદ્યુત્તુપચાપ જોતો રહ્યો.

“ જમીન કેટલા વીધા છે ? ”

“ પચીસેક વીધા હશે. ”

મનમાં હિસાબ ગણી મથુરાબાબુએ કહ્યું: “ લગભગ ત્રણ હજાર રૂપિયાની જમીન થઈ. જમીનદાર સાહેબને સલામી કેટલી મળશે ? ”

“ એ તો જેવો તમારો હુકમ—ત્રણેક સો રૂપિયા બહુ થયા. ”

“ એમ ! ત્રણસો રૂપિયા આપી તું ત્રણ હજારનો માલ પચાવવા માગે છે, એમને ? જા, મારાથી કંઈ નહીં થઈ શકે. ”

આખમાં આસુ લાવી બાહ્યથી બોલ્યો: “ તમે કેટલા આપવાના કહો છો ? ”

“ એક હજાર રૂપિયા ! બોલ બરશે ? ” આ પછી ઘણીવાર સુધી વાટાઘાટ ચાલી અને પરિણામે યોગેન્દ્રનાથની વિધવા પર બાકી નીકળતા દસ વરસના વેરા માટે બ્યાજ સાથે બધું મળી ફક્ત દોઢ હજાર રૂપિયાના લેણાની ફરિયાદ કોર્ટમાં નોંધાવવામાં આવી. સમન્સ નીકળ્યો; પણ તે માધવી સુધી પહોંચ્યો જ નહીં. એક તરફ ડીકી થઈ મઈ અને દોઢ મહિને માધવીને ખર્ચ પડી કે તેની બધી માલ-મિલકત જમ થઈ ચૂકી છે અને તેના લિલામની જાહેરાત પણ થઈ મઈ છે.

માધવીએ એક પડોશીને બોલાવી પૂછ્યું: “ અહીં શું બધા ચોર લૂંટારાજ રહે છે ? ”

“ કેમ ? શું થયું ? ”

“ ખીજું શું ? કોઈ માણસ દગો કરી મારી બધી માલમિલકત પડાવી લે, અને તમને કોઈને તેની ખર્ચ સુધાં નહીં ? ”

પડોશીએ કહ્યું: “ શું થાય, બહેન ! જમીનદાર પોતે જ જ્યારે માથે રહીને લિલામ કરાવતો હોય, ત્યારે અમારા જેવા બરીબ તેમાં શું કરી શકે ? ”

“ એ તો હવે ચવાનું હતું તે થયું; પણ મારી મિલકતનું સિલ્લામ થાય અને મને તેની ખચર સરખી આપવામાં ન આવે? આવો તે કેવોક છે તમારો જમીનદાર છે ! ”

પેત્રી પડોશજી તેને બધી વાત વિસ્તારપૂર્વક કહી. છેવટે ઉમેર્યું: “ આટલો ધાનકી જમીનદાર અને આવો જુલમ અચાર લગી આ દેશમાં કદી નથી સંભળ્યો. ” આ ઉપરાન્ત તેને વિશે બીજી અનેક વાતો કહી; તેને વિશે સંભળાતી બધી લોકવાયકાઓ પણ તેણે માધવીને કહી. કંઈક સંક્રાંત્યપૂર્વક માધવીએ પૂછ્યું: “ જમીનદાર સાહેબને જાને મળીએ તો કંઈ થઈ શકે ખરું ? ”

“ પોતાના બાણેજ સંતોષકુમાર આતર માધવી એ પણ કરવા તૈયાર થઈ. પેત્રી સ્ત્રી તરત તો કંઈ જવાબ ન આપી શકી, પણ થોડી વારે બોલી: “ હું મારા બાણેજ પાસેથી બધી વિગતો જાણીને તમને કહી શકું. ”

તેની બહેનનાં દીકરો એ ત્રણ વાર લાલગામ જઈ આવ્યો હતો; એટલે સુધી કે એપોદેશી વિશેની વાતો પણ તેની જાણમાં હતી. માસીએ જ્યારે રામતનુબાબુની વિધવા પુત્રવધૂની જમીનદારને મળવાની ઇચ્છા તેને જણાવી ત્યારે તેણે ચહેરો ખૂબ જ ગંભીર બનાવી પૂછ્યું: “ એ વિધવા પુત્રવધૂ કેવડીક છે ? ”

માસીએ કહ્યું: “ દશે વીસ એકવીસ વરસની. ”

“ હં ! ” જરા ડોકું હલાવી પૂછ્યું: “ અને દેખાવે કેવીક છે ? ”

“ રૂપાળી, અપ્સરા જેવી. ”

મોં પર કંઈક વિચિત્ર ભાવ દર્શાવી તેણે કહ્યું: “ ત્યારે તો રૂબરૂ મળવાથી કામ જરૂર થઈ જાય. પણ માઈ માને તો એને માટે, આજે રાત્રે જ એકાદ વઢાણુ બાડે કરી પોતાના પિતાને ત્યાં ચાલ્યા જવું વધુ સલાહભર્યું છે. ”

“ કેમ ? કેમ ? ”

“ તમે કહ્યું ને કે એ અપ્સરા જેવી સુંદર છે ! ”

“ પણ તેથી મામ છોડવાની કંઈ જરૂર ? ”

“ એમાં બધું જ આવી અંતું. દેખાવમાં અપ્સરા જેવી છે એટલી વાત માત્ર જમીનદાર સુરેન્દ્રરાયને ત્યાં પહોંચે એટલી જ વાર ! ”

માસીએ ખાલ પર હાથ મૂકી કહ્યું : “ એમ ! વાત એટલી હદે પહોંચી છે ? ”

બાણેજ ધીમું હસી બોલ્યો : “ હા; આજે તો સૌ કોઈ એ સારી પેઠે જાણે છે. ”

“ ત્યારે તો તેને ન મળવામાં જ માધવીનું બહું છે. ”

“ હારતો. ”

“ પણ તેના ધર-ખાર, જર-જમીન બધું જ જવા બેઠું છે; તેનું શું ? ”

“ ચેટરજી મહાશય જેવા માણસો આમાં સંડોવાયેલા હોય ત્યારે ધર-ખાર, કે જર-જમીન પાછા મેળવવાની આશા રાખવી બ્યર્થ છે. વળી એ રહી ખાનદાન કુટુંબની દીકરી. માત્રમિલકત તો જતી જશે, પણ સાથે આખર જવાનો ચે વખત આવશે, તેનું શું ? ”

બીજો દિવસે પેલી સ્ત્રીએ માધવીને બધી વાત કરી. માધવી તો એ સાંભળી ચકિત જ થઈ અમ. દિવસ આખો તેના મનમાં જમીનદારના વિચાર જ ઘોળાયા કર્યા. સુરેન્દ્રરાય ! નામ તો સારી પેઠે પરિચિત હોય એમ લાગ્યા કરતું; પણ બીજી વાતોનો કંઈ મેળ ખાતો ન હતો. કેટલા વખતથી એ નામ તેના મનમાં રમી રહ્યું હતું ! આજે એ વાતને પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. કંઈક વિસ્મૃતિ પણ થઈ ચૂકી હતી; આજે ઘણે દિવસે ફરી તેની યાદ તાજી થઈ.

માધવીની એ આખી રાત બેચેનીમાં વીતી. જોઈએ પછી તેને જાતજાતનાં સ્વપ્ન આવ્યાં કર્યાં. જુની સ્મૃતિઓ ફરી ફરી તેની મનઃસૃષ્ટિ સામે ખડી થતી, અને આંખો આંસુથી છલકાઈ જતી.

તેની સામે જોઈ સંતોષકુમારે કહ્યું: “ મામી, મારે મારી બા પાસે જવું છે. ”

માધવી પણ એવું જ કંઈક વિચારી રહી હતી. અહીં રહેવું જ ન હોય તો પછી તેને માટે કાશીવાસ સિવાય બીજો માર્ગ જ રહ્યો ન હતો. જમીનદારને જાતે મળવાને તેનો ઉપક્રમ પણ સંતોષને ખાતર જ હતો. પણ હવે તો એ પણ બની શકે તેમ ન હતું. આડોશીપાડોશી પણ એવું સાહસ ન એડવાની સલાહ આપતા હતા.

આ બનાવ પછી માધવીની ચિંતાઓમાં એકનો ઉમેરો થયો. એ નવી ચિંતાનાં કારણ હતાં તેનાં રૂપ અને યૌવન! માધવીને થયું કે પોતે જ અભાગણી છે; નહીં તો હજુ સુધી આ ઉપદ્રવો શરીરનો સાથ કેમ ન છોડે? અથા સાત વર્ષમાં આજ સુધી, ન તો તેને કદી પોતાના રૂપ કે યૌવન વિશે વિચાર સરખો આવ્યો હતો, કે ને કોઈ તેવો વિચાર ટ્રેરનાર મળ્યું હતું. સ્વામીના અવસાન પછી પિતાને ઘેર આવીને સૌને મોઢે બા, બહેન જેવાં સંબોધનો જ સાંભળવાનો તેને અભ્યાસ પડી ગયો હતો. આવા આદરદર્શક સંબોધનોએ તેના માનસને એક પ્રકારે અકાળે વૃદ્ધ બનાવી દીધું હતું. બ્યાં તેને “ મોટીબહેન ” બનીને એક માતાની જેમ સૌની સેવા-સુશ્રુષા કરવાની હોય, ત્યાં આ રૂપ કે યૌવન ક્યાંથી સાંભરે? જેમનો અત્યાર-સુધી ખ્યાલ ન હતો, તેનો હવે ખ્યાલ આવ્યો--અને એક ચિંતા પણ વધી. લગભગથી ફિક્કું હસતાં બચ્ચી: “ અહીંના લોકો તે પણ છે કે જનવર? ” પણ અહીં માધવીની ભૂલ થતી હતી. અર્ધાના મન કંઈ તેની જેમ, એકવીસ બાવીસ વર્ષની ઉંમરમાં વૃદ્ધ ન થઈ જાય.

ત્રણ દિવસ પછી જમીનદારનો એક પસાયતો માધવીના ઘરના બારણા સામે બેસી, લોકોને એકઠા કરી સુરેન્દ્રરાય વિશે નવીનવી વાતો સંભળાવવા લાગ્યો. આ જોઈ માધવી સંતોષને હાથ પકડી ઘસીને આગળ કરી નીકળી પડી અને વહાણમાં ચડી બેઠી.

ધર પાસેજ નદી હતી. તેને થયું, એકવાર પ્રમીલાને પણ મળતી જાઉં. તેણે ખલાસીને, વહાણ સોમપુરા તરફ હંકારવાની સૂચના આપી.

પ્રમીલાના વિવાહ ગોલાગામથી પંદર માઉ દૂર સોમપુરામાં થયા હતા. એક વરસથી તે સાસરે રહેતી હતી. કદાચ તે પાછી કલકત્તા જવાની પણ હોય. પણ તે વખતે માધવી ત્યાં ક્યાંથી હોય? એટલે તેણે પહેલાં તેને મળી લેવું ઉચિત ધાર્યું.

સવાર થતાં જ ખલાસીઓએ વહાણ હંકાર્યું. પવન તેમજ પ્રવાહ પ્રતિકૂળ હોવાથી વહાણ કિનારે કિનારે વાંસ અને કાંટાળા વૃક્ષોમાં ચઢને ધાસપાનને ખસેડતું ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યું. સંતોષકુમારને તો ખૂબ મજ પડી. વહાણની છત પર ચડી પસાર થતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં પકડવા-નોડવા તેણે હાથ ઉઝાળવા માંડ્યા. ખલાસીઓએ કહ્યું: “જો પવન આમ ને આમ રહેશે ને ધીમે નહીં પડે તો કાલ બપોર પહેલાં સોમપુર પહોંચવું મુશ્કેલ પડશે.”

માધવીને તો અગિયારશ હતી પણ સંતોષકુમાર માટે રસોઈ પાણી કરવાનાં હોવાથી વચ્ચે ક્યાંક રોકાવું પડે તેમ હતું. બના-સીઓએ કહ્યું: “પાસે એક નાનું ગામ છે, ત્યાં જ લંચ નાખશું. જોઈતું કરતું અધુર ત્યાં મળી રહેશે.”

દાસીએ કહ્યું: “ઠીક ત્યારે એમ જ કરો, બાઈ! દસ અગિયાર વાગતાં પહેલાં છાકરાને ખાવાનું મળે એટલે થયું.”

કુરતક મહિનો પૂરો થવા આવ્યો. થોડી થોડી ટાઢ પણ પડવા માંડી. સુરેન્દ્રના ઉપરના ખંડમાં બારીમાં થઇ પ્રવેશતા પ્રાતઃ-કાળના સૂર્યના કિરણો અત્યંત મધુર લાગતા હતાં. બારી પાસે એક તરફ સુરેન્દ્ર બેઠો હતો. સામે ટેબલ પર હિસાબના ચોપડા તેમજ કામળ પત્રોનો ઢગલો પડ્યો હતો. આવકબચક, લેણદેણ, મુકદ્દમા અંગેના કામળીઆ, ફાઈલો વગેરેને સુરેન્દ્ર, એક પછી એક ઉચકાવીને તપાસતો જતો હતો. એક રીતે આ તપાસવા કરવા અંગેનું કામકાજ સુરેન્દ્રને માટે લગભગ અનિવાર્ય થઇ પડ્યું હતું; કારણ કે તે ન હોય તો વખત ટ્યાં કાઢવો એ પણ તેને પ્રશ્ન થઇ પડતો. ફેટલીકવાર તો આ બાબત વિશે શાંતિ સાથે પણ કજ્જો થઈ પડતો. મહામહેનતે તે શાંતિને સમજાવી શક્યો હતો કે અક્ષરો સામે જોતા રહેવાથી છાતીનો દુખાવો વધતો નથી તેમજ એમ કંઈ મૂઝાં પણ આવી જતી નથી. શાંતિએ લાચાર થઇ એ સ્વીકાર્યું. એટલું જ નહીં પણ વખતોવખત તેના કામમાં મદદ પણ કરવા લાગી.

હમણાં હમણાં શાંતિએ સુરેન્દ્રના મન પર સારો કાબૂ જમાવ્યો હતો. શાંતિની એકેએક વાત તે માનતો-એ કે અત્યાર સુધી પણ એમ જ થતું આવ્યું હતું. પણ વચમાં થોડા દિવસ સુરેન્દ્રના નવરા દોરતદોરોએ આવી શાંતિને ઠીક ઠીક હેરાન કરી મૂકી હતી. હવે તો શાંતિની સલાહથી સુરેન્દ્રે ઉપરથી નીચે ઊતરવાનું પણ મૂકી દીધું હતું. ડોક્ટરોની સલાહ સૂચનાઓનું અક્ષરશઃ પાલન કરવા તે પોતાથી બનતું સર્વ કંઈ અજમાવી ચૂકતી.

હમણાં તે પાસે બેસીને કામળોના એક ચોડાને લાલ દોરાથી

બાધતી હતી. કામળ વાંચતાં વાંચતાં અચાનક માથું ઊંચું કરી સુરેન્દ્રે જૂમ મારી: “શાંતિ !”

શાંતિ કંઈ કામ માટે ચોરડાની બહાર મઈ હતી. થોડીવારે પાછા ફરી પૂછ્યું: “મને બોલાવી ?”

“હા. મારે નીચે કચેરીમાં જવું છે.”

“નીચે નથી જવું. તમારે શું જોઈએ છે તે કહો, હું લાવી આપીશ.”

“મારે કંઈ નથી જોઈતું. માત્ર મથુરાબાપુ જોડે થોડી વાત કરવી છે.”

“તેમાં નીચે જવાની શી જરૂર છે? હું એમને ઉપર બોલાવડાવું છું. પણ અત્યારે એમની શી જરૂર પડી?”

“મારે એમને કહેવું છે કે આવતા મહિનાથી હું એમને છૂટા કરવા માથું છું.”

શાંતિને આશ્ચર્ય થયું. જો કે જાહેર જાહેર તેણે સંતોષ જ અનુભવ્યો. પૂછ્યું: “પણ તેનો કંઈ અપરાધ?”

“એમનો શો અપરાધ છે તે તો હું અત્યારે ન કહી શકું. પણ હમણાં હમણાં તેણે બારે ઉપારો લીધો લાગે છે.” કોર્ટનું એક સર્ટિફિકેટ અને બીજા કામળપત્રો બતાવી કહ્યું: “આ જો! ગોલાગામની એક વિધવાની બધી માલમિલકત લિલામ કરાવી પોતે ખરીદી લીધી. એકવાર મને પૂછ્યું પણ નહીં.”

સાંભળીને શાંતિને પણ દુઃખ થયું. “હાય, હાય! વિધવાની? આ શું સાઈ કહેવાય? પણ એ લિલામ શા માટે કર્યું?”

“દસ વરસનો તેનો વેરો બાકી હતો. બ્યાબ સાથે દોઢ હજાર રૂપિયા લેણા કાઢી તેની ઉપર ફરિયાદ માંડી.”

રૂપિયાની વાત સાંભળી શાંતિ કંઈક ઠંડી પડી. હસતાં હસતાં બોલી: “તો પછી એમાં મેનેજરનો શો વાંક? આટલા બધા રૂપિયા છોડી પણ કેમ દેવાય?”

સુરેન્દ્ર અન્યમનરક બની વિચારવા લાગ્યો. શાંતિએ ફરી પૂછ્યું: “આટલા રૂપિયા કેવી રીતે છોડી દેવાય?”

“છોડી ન દેવાય તો શું એક અસહાય વિધવાને ઘરમાંથી કાઢી મુકાય? તને શું લાગે છે?” પ્રશ્નમાં રહેલી મામિકતા શાંતિના હૈયાની આરપાર ચાલી ગઈ. અપ્રતિભ થઈ દુઃખી સ્વરે બોલી: “ઘરમાંથી તો કેમ કાઢી મુકાય? રૂપિયા છોડવા જ હોય તો એ તમારે જોવાનું છે. હું તમને શા માટે તેમ કરતાં અટકાવું?”

સુરેન્દ્રે હસીને કહ્યું: “ના, ના, શાંતિ! રૂપિયા મારા એકલાના થોડા જ છે? પણ ધારો કે કાંઈ જીતીને મને કંઈ થયું તો તું—”

“એવું એવું શા માટે બોલો છો?”

“શાંતિ! તો તું મારી આશા અભિલાષાઓ પરિપૂર્ણ કરવા મથે ખરી કે નહીં?”

શાંતિની આંખોમાં આંસુ જીભરાવા લાગ્યાં. સ્વામીની આવી અસ્વસ્થ તથિયત વખતે તેમના આવા શબ્દોથી તેને બધ લાગ્યો. કહ્યું: “પણ તમે આવી વાતો શા માટે કરો છો?”

“કરું છું, કારણ કે કરવી મને છે. શાંતિ, એ માટે મારી આશા અભિલાષાઓ શી છે તે જાણી નહીં રાખે?” શાંતિએ આંખે પાલવ ઢાંકી માથું હલાવ્યું.

થોડીવારે સુરેન્દ્રે કહ્યું: “આ તો મારી મોટી બહેનનું નામ છે!” શાંતિએ પાલવ ખસેડી સુરેન્દ્રના મુખ તરફ જોયું. સુરેન્દ્રે એક કાગળ બતાવી કહ્યું: “આ જો! આમાં મારી મોટી બહેનનું નામ છે.”

“ક્યાં છે, જોઉં?”

“આ, જો! ‘માધવીદેવી’—જેમના ઘરખારનું લિલામ થયું તે.” શાંતિ આટલા શબ્દોમાં જ બધું સમજી ગઈ. બોલી: “એટલા માટે જ તેને બધું પાછું આપી દેવા માગો છો, ખરેખર?”

સુરેન્દ્રે હસીને કહ્યું: “હા, એટલા જ માટે અધું પાછું સોંપી દેવા માયું છું; અધું જ!”

માધવીની વાત સાંભળી શાંતિને દુઃખ થયું. કદાચ તેમાં ઇર્ષ્યાનો પણ થોડો અંશ હતો. “એમ પણ અને કે એ જ તમારી મોટી બહેન ન પણ હોય. એમાં તો માત્ર ‘માધવી’ જ લખ્યું છે. માત્ર નામથી જ કેંઈ...”

“મોટી બહેનના નામનું હું એટલું પણ સન્માન ન કરું?”

“તે બલે કરો. પણ તે કેંઈ તમારા મોટી બહેનને ઓછું જ પહોંચવાનું છે?”

“એમને પહોંચે કે ન પહોંચે! પણ એથી હું એ નામની ઉપેક્ષા કરી શકું ખરો?”

“એમ તો એવા ઘણાના નામ હોય!”

“તું એક કામળ પર દુર્મામાતાનું નામ લખી, તેના પર પમ મૂકી શકે ખરી?”

“હિ: દેવદેવીનાં નામ વચમાં શા માટે લાવો છો?”

સુરેન્દ્ર હસી પડ્યો. “ચાલો ત્યારે! એમનાં નામ એક બા-જુએ મૂકો. તું જો માઈ એક કામ કરે તો હું તને પાંચ હજાર રૂપિયા આપું.”

શાંતિએ ઉત્સાહભરે જવાબ આપ્યો: “કહો! તમારૂં કયું કામ કરી આપું?”

સામે દીવાલ પર સુરેન્દ્રની એક તરવીર લટકતી હતી. એ તરફ આંખો ઝીંધી બોલ્યો: “જો, આ છખી—”

“તે શું?”

“જો એ ચાર બ્રાહ્મણોને હાથે નદીને કાંઠે બળાવી શકે...”

પાસેજ વીજળી પડતાં જેમ લોહી ઠરી જાય તેમ શાંતિનું લોહી ઠરી ગયું. મોં પર સાપે કરડેલા રોગી જેવી કાલિમા છવાઈ

મધ. થોડીવાર પછી ધીમે ધીમે તેના મોં પર અને આંખોમાં લાલી પાછો આવવા માંડી. સ્વામી સામે એક કરુણ હાસિ કરી, કંઈ પણ ભોલ્યા વિના નીચે ઊતરી મઠ. પુરોહિતને બોલાવી વિધિપૂર્વક શાંતિ અને સ્વસ્ત્યમનની વ્યવસ્થા કરાવી; મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે મોટીબહેન મને તે હોય, પણ હવે તેને વિશે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવા નહીં. તે પછી ધરના બારીબારણાં બંધ કરી ધણીવાર સુધી તેણે રડ્યા કશું. જીવનભરમાં તેણે કદી આવું અસહ્ય વેણ સાંભળ્યું ન હતું.

સુરેન્દ્ર થોડીવાર તો ચુપચાપ બેસી રહ્યો; પછી બહાર નીકળ્યો. કચેરીમાં મથુરાબાણુને જોતાં વેંત પૂછ્યું: “જોલાભાગમાં કોની જમીનનું લિલામ થયું?”

“રામતનુ સન્યાસની પુત્રવધૂની જમીનનું.”

“શા માટે?”

“આપણે દસ વરસનો વેરો બાકી હતો.”

“એનું ખાતું જોઈ?”

મથુરાબાણુ દિગ્મુદ જ બની ગયા. થોડીવાર રહી ભોલ્યા: “ખાતાવહી વગેરે હજી પગનાથી પાછા નથી આવ્યા.”

“તો કોઈ માણસ મોકલી મંજાવી લ્યો. બિચારો વિધવાને રહેવા પૂરતી પણ કંઈ જગ્યા રહેવા દીધી છે ખરી?”

“હું નથી ધારતો રહી હોય.”

“તો હવે એ ક્યાં રહેશે?”

મથુરાબાણુએ હિંમત એકઠી કરી કહ્યું: “આટલા દિવસ જ્યાં રહેતી હતી ત્યાં વળી?”

“આટલા દિવસ એ ક્યાં રહેતી હતી?”

“કલકત્તા. એના પિતાને ત્યાં.”

“એના પિતાનું નામ જણો છો?”

“હા, પ્રજ્ઞાલ લાહિડી.”

“ અને એ વિધવાનું નામ ? ”

“ માધવી દેવી. ”

“ સુરેન્દ્રની આંખે અંધારા આવ્યા. એ ત્યાં જ બેસી પડ્યો, આ જોઈ મથુરાબાણુ અબરાધ બિઠ્યા. પૂછવા લાગ્યા: “ આપને શું થાય છે ? ”

સુરેન્દ્રે તેને જવાબ ન આપતાં એક નોકરને બોલાવી કહ્યું: “ એક સારો ઘોડો તૈયાર કરો. મારે અત્યારે જ ગોલાગામ જવું છે, અહીંથી ગોલાગામ કેટલું દૂર હશે ? ”

“ દશેક માઢિ હશે. ”

“ હજુ તો નવ વાગ્યા છે. એકાદ વાગ્યા સુધી પહોંચી જવાશે, નહીં ? ”

ઘોડો આવતાં જ તે પર સવાર થઈ પૂછ્યું: “ કઈ બાણુ છે ? ”

“ સીધા ઉત્તર તરફ. આજળ જતાં પશ્ચિમ તરફ વળવું પડશે. ”

ચાણુક પડતાં જ ઘોડો દોડવા લાગ્યો.

શાંતિએ વાત સાંભળી ઠાકેરજીના ઝોરડામાં જમ માથું પટક્યું. “ ઠાકુર દેવતા ! આખરે આ જ થવાનું હતું ? એ સાગ સમા પાછા ફરી શકશે ખરા ? ”

સુરેન્દ્રની પાછળ ગોલાગામ તરફ બે બીજા ઘોડેસ્વારો મારતે ઘોડે દોડાવવામાં આવ્યા, બારીમાંથી એમને જોઈ શાંતિએ આંસુ ભૂંછ્યાં. બોલી: “ દુર્ગા મા ! હું જોઈએ તેટલા બોમ ચઢાવીશ, મા ! એમને સાગ સમા ઘેર પાછા વાળ, તારી તરસ છિપાય તેટલું મારા કાળજીનું લોહી પાઈશ, મા ! મારા સ્વામીનું રક્ષણ કરજે ! ”

ગોલાગામ હજુ બે માઢિ દૂર રહ્યું હતું. ઘોડાનું આખું શરીર પ્રીણથી ભરાઈ ગયું હતું, ધૂળના ગોટા ઉડાડતો, ખેતરોની વાડ તોડતો અને નાળા કુદાવતો ઘોડો, જોસબેર દોડી રહ્યો હતો. માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપતો હતો.

ઘોડા પર બેઠાં બેઠાં સુરેન્દ્રને ચક્કર આવવા લાગ્યાં. અંદરની

એક એક નસ તૂટતી હોય તેવી વેદના થવા લાગી. એકાદ વાર ખાંસી આવી અને સાથે જ મોંમાંથી બે ત્રણ લોહીનાં ટીપાં, ધૂળથી મેલા થયેલા અંમરખા પર પડ્યાં. સુરેન્દ્રે મોં લૂછી નાખ્યું. એક વાગ્યા પહેલાં જ તે ગોલાગામ આવી પહોંચ્યો. રસ્તે એક દુકાનદારને પૂછ્યું:

“ગોલાગામ આ જ ને?”

“હા, જી.”

“રામતનુ સન્યાસનું ઘર કયું?”

“પેલી તરફ.”

ઘોડો એ તરફ વળ્યો અને થોડીવારમાં જ એ ઘર સામે આવી ઊભો.

દરવાજા પર એક સિપાઈ બેઠો હતો. માલિકને જોઈ તેણે ઊભા થઈ સલામ કરી.

“ઘરમાં કોણ છે?”

“કોઈ નથી.”

“કોઈ નથી? ક્યાં ગયા?”

“સવારે જ એક વહાણમાં બેસી ચાલ્યા ગયા.”

“ક્યાં? કયે માર્ગે?”

“દક્ષિણ તરફ.”

“નદીને કિનારે કિનારે રસ્તો હશે ખરો? ઘોડો જઈ શકશે?”

“કંઈ કહેવાય નહીં. ધણું કરીને તો એવો કોઈ રસ્તો નથી.”

ફરી ઘોડો વેમથી દોડવા લાગ્યો. બે એક ગાઉ કાપ્યા પછી ઘોડાને માટે આમળ વધવું મુશ્કેલ બની ગયું. સુરેન્દ્ર ઘોડા પરથી ઊતરી પડ્યો. અને પગે ચાલવા લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં તેણે પોતાના અંમરખા પર ફેટલીએ જગ્યાએ ધૂળ સાથે મળી જમી મયેલાં લોહીનાં ધાખાં જોયાં. તેના હોઠ પરથી પણુ લોહી વહી રહ્યું હતું, નદીમાં ઊતરી ખોખો પાણી પી, મોં ઘોષ, ફરી, જીવ પર આવી ચાલવા માંડ્યું. પગમાં પગરખાએ નહોતાં. શરીર આખું કંદવથી ખરડાઈ

મથું હતું. કપડા પર ભ્રમ ત્યાં લોહીનાં ધાખાં દેખાતાં હતાં—જલ્દી છાતી પર કોઈએ લોહી ન છાંટ્યું હોય !

દિવસ નમવા લાગ્યો. પચ એટલા થાક્યા હતા કે એક ડમરું પણ આમળ ભરવાની ના પાડતા હતા. શરીર પણ એટલું થાક્યું હતું કે જે વચ્ચે એકાદવાર આરામ લેવા સૂતું તો ફરી કદી ઊઠીને ઊંઠું થવા ન પામે; છતાં, જલ્દી જીવનની મહાવિશ્રામ મેળવવાની આશામાં અંતિમ શય્યા તરફ હિન્મતની માફક દોડી રહ્યું હતું. સુરેન્દ્ર એકવાર સધળી શક્તિ ખર્ચીને પણ લક્ષ્યને પહોંચવા માગતો હતો પછી બલેને એ માટે શરીરે પણ ગુમાવવું પડે.

નદીના વળાંક પાસે વહાણુ જેવું કંઈક દેખાયું. વેણા અને ઝાંખરાઓની વચ્ચે થઈ તે ધીમે ધીમે આમળ વધી રહ્યું હતું. સુરેન્દ્રે જૂમ પાડી: “મોટી બહેન !”

પણ શોષથી સુકાયેલા મળામાંથી પૂરો અવાજ નીકળવાને બદલે લોહીનાં એ ત્રણ ટીપાં બહાર આવ્યા.

ઝાંખરાઓ વહાણુની મતિને અવરોધી રહ્યાં હતાં. સુરેન્દ્ર પાસે આવી પહોંચ્યો.

“મોટી બહેન !” તેણે ફરી સાદ પાડ્યો.

દિવસભરના ઉપરાસ અને માનસિક કષ્ટને લઈને કલાંત માધવી સૂતેલા સંતોષકુમારની પાસે જ આંખ મીંચી પડી રહી હતી. સહસા પેલો સાદ તેને કાને પહોંચ્યો. સાદ કંઈક જૂનો અને પરિચિત લાગ્યો. માધવી બેડી થઈ યઇ. બહાર જોયું, આપું શરીર ધૂળ અને કાદવથી લગભગ થઈ ગયું હતું—“અરે ! આ તો માસ્તર સાહેબ છે ?”

માધવીએ ખાલાસીઓને કહી નાવ ચંભાવ્યું.

સુરેન્દ્રને આંખે અંધારા આવ્યાં. તે તેને હિંચકીને વહાણુ પર લઈ આવ્યાં. આંખ મોં પર પાણી છાંટ્યું. એક ખલાસી તેને ઓળખી બોલી ઊઠ્યો: “અરે ! આ તો આપણા લાલભામના જમીનદાર સાહેબ !”

માધવીએ જળામૈથી સોનાનો હાર કાઢી તેના હાથમાં મૂકી કહ્યું: “આજ રાત સુધીમાં લાલમામ પહોંચાડો તો હું સૌને આવો એક એક હાર ધનામ આપીશ.” સ્ત્રીના હારે ખલાસીઓમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો. તેઓ તરત તૈયાર થઈ ગયા.

જાજ પછી સુરેન્દ્રને બાન આવ્યું. આંખો ખોલી તે માધવીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. આજે માધવીના મુખ ઉપર ઘૂંઘટ ન હતો—માત્ર કપાળનો થોડો ભાગ વચ્ચે વડે ઢંકાયેલો હતો. સુરેન્દ્રનું માથું માધવીના ખોળામાં હતું.

કેટલાક વખત સુધી સુરેન્દ્રે તેની સામે જોયા જ કર્યું. પછી પૂછ્યું: “મોટી બહેન તમે જ ને?”

પાલવના છેડા વડે સુરેન્દ્રના હોઠ પર આવેલાં લોહીના ટીપાં લૂછી તેણે પોતાની આંખો લૂછી.

“તમે જ મોટી બહેન ને?”

“હું માધવી છું.”

સુરેન્દ્ર આંખો મીચી અત્યંત મૃદુ સ્વરે બોલ્યો: “હા, એ જ!”

વિશ્વ સમસ્તનું મુખ સુરેન્દ્ર આજે એ ખોળામાં અનુભવી રહ્યો હતો. તેના મુખ પર આનંદ અને સંતોષનું સરલ ઉજ્જવલ સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું.

“મોટી બહેન! બહુ જ દુઃખ થાય છે!”

તરતર છલ-છલ કરતું વહાણું ઝડપથી આમળ વધી રહ્યું હતું. સુરેન્દ્રના મુખ પર ચન્દ્રના કિરણો રમી રહ્યાં હતાં. દાસો એક દૂરેથી પાંખો લઇ પવન નાખતી હતી. સુરેન્દ્રે ધીમેથી પૂછ્યું:

“આમ ક્યાં જ્યાં હતાં?”

બગ્ન કંઠે માધવીએ કહ્યું: “પ્રમીલાને સાસરે.”

“હિ: હિ: મોટી બહેન! આમ તે વેવાઇને ત્યાં જવાતું હશે?”

પોતાના મહાનના શયનખંડમાં સુરેન્દ્ર, મોટી બહેનના ખોળામાં માથું રાખી મૃત્યુ શય્યામાં સૂતો હતો. શાંતિ સ્વામીના બંને પગ ખોળામાં લઈ આસુથી ઘોષ રહી હતી. પપ્પના જીજ્ઞાના સૌ ડોકટરો અને વૈદ્યોના એકત્રિત પ્રયાસ પછી પણ સુરેન્દ્રના મોંમાંથી વહેતું લોહી અટકાવી શકાયું ન હતું. પાંચ વર્ષ પરના દુઃખાવાએ બાળે ફરી ઉઠશે માયો અને પરિણામે લોહીની ઊલટીએ થવા માંડી.

માધવીના અંતરની વ્યથા કોણુ જાણી શકે? પાંચ વર્ષ પરનો બનાવ તેની નજર સામે તરવા લાગ્યો. તેણે જ સુરેન્દ્રને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો અને પાછો વાળી શકી ન હતી. પણ પાંચ વર્ષે બાળે સુરેન્દ્ર તેને પાછી વાળી શક્યો હતો.

દીવાઓના ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં તેણે માધવી સામે જોયું. પગ પાસે ઝેડેલી શાંતિ સ્ત્રીબળા ન શકે એ માટે હાથ વતી માધવીના મુખને પોતાના મોં પાસે ખેંચી ધીમેથી કહ્યું: “મોટી બહેન! તે દિવસે યાદ છે? તમે અને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. યાદ આવે છે? એનું વેર લીધું. તમને પણ કાઢી મૂક્યા. કેમ, વેર બરાબર વાળ્યું ને?”

માધવી બાન ખોઈ બેઠી. બેબાન દશામાં તેનું મરતક સુરેન્દ્રના ખભા પર નમી પડ્યું. જ્યારે તેને બાન આવ્યું ત્યારે ધરમાં ચારે તરફ રોકકળ થઈ રહી હતી.

નવી સાહસ કથાઓ તથા નવી બાલ વાતો : બાલ ગીતો

પટેલ પટલાણી રમણુલાલ સોની	૩-૦	મહાકવિ કાલીદાસની બાલવાતો	૨-૮
બદુષ્ટ ચક્કી	૩-૦	બુદ્ધિનો બાદશાહ	૨-૪
બાટલીનો બુથ	૩-૦	ચતુર સુબલુ	૧-૮
ખેલાડી	૩-૦	ખીરબલની ચિત્રમય બાલવાતો	૩-૦
કુમાર કથાઓ	૩-૦	બલન પ્રવાસ (જુલેવર્ન)	૩-૦
બરફનું રણુ	૨-૦	જય ગુજરાત	૧-૪
કીધુ યાને વીંટીની		બુદ્ધિ વિલાસ	૫-૦
શેષભાં	૨-૦	વિક્રમની વાતો	૪-૮
ચાલુક્ય	૨-૦	મામાનું ઘર ફેટલે ?	૨-૦
ઉપનિષદ કથામંડળ	૧-૦	ફૂતુલા ફાંકડાનાં પરાક્રમે	૧-૮
ભાગવત કથામંડળ	૧-૪	પા ય લ બા જે	૦-૭
તુલસીદાસ	૦-૬	અ મા રાં ગી ત	૦-૬
રામદાસ	૦-૮	રાસ કોકીલા	૦-૭

: મળવાનું સ્થળ :

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

બુકસેલર્સ : પબ્લીશર્સ • ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

